

Vakıflar Dergisi

Yıl: Aralık 2020 • Sayı: 54

VAKIFLAR DERGİSİ

Yıl: Aralık 2020 - Sayı: 54 - Hakemli Dergidir. Haziran ve Aralık olmak üzere yılda iki kez yayınlanır.
Vakıflar Dergisi TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı ve EBSCO veritabanı tarafından taranmaktadır.

Sertifika No: 16651

ISSN: 1011-7474

e-ISSN: 2564-6796

Sahibi

Vakıflar Genel Müdürlüğü Adına
Burhan ERSOY

Yayın Koordinatörü

Rifat TÜRKER

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Mevlüt ÇAM

Yayın Yönetmeni

Mehmet KURTOĞLU

Editör

Hüseyin ÇINAR

İngilizce Editörü

Miyase KOYUNCU KAYA

Teknik Editör

Hasan DEMİRTAŞ

Yayın Kurulu

Prof.Dr. Mehmet BULUT	İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
Prof.Dr. Hüseyin ÇINAR	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof.Dr. Yılmaz KURT	Ankara Üniversitesi (Emekli)
Prof.Dr. Mehmet ÖZ	Hacettepe Üniversitesi
Prof.Dr. Ali YILMAZ	Uşak Üniversitesi
Doç.Dr. Miyase KOYUNCU KAYA	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Dr. Murat YILMAZ	Ahmet Yesevi Üniversitesi

Yayın Danışma Kurulu

Prof. Dr. Mahmut AK	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Enver ÇAKAR	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Abide DOĞAN	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Géza DAVID	Macar Bilimler Akademisi
Prof.Dr. Abdullah EKİNCİ	Harran Üniversitesi
Prof.Dr. Özer ERGENÇ	Bilkent Üniversitesi
Prof.Dr. Suraiya FAROQHI	İbn Haldun Üniversitesi
Prof.Dr. Zekeriya KURŞUN	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
Prof.Dr. Mahmut KAYA	İstanbul Üniversitesi (Emekli)
Prof.Dr. Yunus KOÇ	Hacettepe Üniversitesi
Prof.Dr. İlber ORTAYLI	MEF Üniversitesi
Prof. Dr. Hüsrev SUBAŞI	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
Prof.Dr. Eugenia KERMEİ ÜNAL	Hacettepe Üniversitesi
Prof.Dr. Aşıl TÜKEL YAVUZ	Orta Doğu Teknik Üniversitesi (Emekli)
Prof.Dr. Bahaeddin YEDİİLDİZ	Hacattepe Üniversitesi (Emekli)
Prof.Dr. Musa YILDIZ	Gazi Üniversitesi
Dr.Öğr. Üyesi Vefa ÇOBANOĞLU	İstanbul Üniversitesi
Dr. Rhoads MURPHEY	Birmingham Üniversitesi (Emekli)
Evangeila BALTA	Ulusal Yunan Araştırma Vakıf/ Yunanistan

Yayın ve Danışma Kurullarındaki isimler unvan ve soyadına göre alfabetik olarak sıralanmıştır.

Dergimize gönderilen yazılar, önce yayın kurulunca incelenir ve uygun bulunanlar, değerlendirilmek üzere alanında çalışması ile tanınmış iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Dergide çıkan yazılar kaynak gösterilerek iktibas edilebilir. Yayınlanan yazı, belge ve fotoğrafların her türlü hukuki mesuliyeti yazarına aittir.

Yazışma Adresi

T.C.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür ve Tescil Daire Başkanlığı

Vakıflar Dergisi Atatürk Bulvarı No.:10 06050 Ulus / Ankara / Türkiye

Tel: (0312) 509 60 00 - Faks: (0312) 324 47 22

e-posta: vakiflardergisi@vqm.gov.tr • web: www.vqm.gov.tr - https://dergipark.org.tr/tr/pub/vakiflar

İÇİNDEKİLER / CONTENT

XIII. Asırdan Günümüze Sivas'ta Bir Rum Abdal: Şeyh Erzurumî ve Zaviyesi 9	9
A Rumelian Abdal in Sivas from the 13th Century to the Present: Sheikh Erzurumî and His Lodge	
Saim Savaş - Pınar Savaş	
Hatunsaray-Şeyh Şibli Zaviyesi'ne Dair Yeni Bir Kaynak: Karamanoğlu I. Süleyman Bey'in Vakfiyesi29	29
A New Source About Hatunsaray-Sheikh Shibli Zawiya: Waqfiyya of Karamanoglu Suleiman I	
Ayşe Değerli - Yusuf Küçükdağ	
Ömer Paşa Ve Elmalı'daki Vakfı Üzerine Bazı Tespitler41	41
Some Observations on Ömer Pasha and His Waqf in Elmalı	
Hatice Durgun	
Hamid-ili'nde Ulaşım Sistemi ve Zaviyeler59	59
Transportation System and Zaviyahs in Hamid-ili	
İlker Yiğit	
XVI-XVIII. Yüzyıllarda Üsküp ve Manastır'da Kurulan Sıbyan Mektebi Vakıfları87	87
Waqfs Established for the Primary School in Skopje and Bitola in the XVI-XVIIIth Centuries	
Mumin Omerov	
Mevlâna'nın Torunlarından Pir Hüseyin Efendi'nin Hayatı ve Vakıfları99	99
The Life and Waqfs of Pir Hüseyin Efendi, One of Mevlâna's Grandsons	
Hamit Şafakcı	
Manisa'daki Hâtûniye, Sultâniye ve Murâdiye Külliyelerinin 1764-1765 Tarihli Tamirâtları113	113
The Repairs of Hâtûniye, Sultâniye and Murâdiye Complexes in Manisa Dated 1764-1765	
Ertan Gökmen	
19. Yüzyılda Osmanlı Vakıf Tarım İşletmeleri (Edremid, Kemeredremid, Ayvalık ve Ayvacık Örneği)139	139
Ottoman Waqf Agricultural Enterprises Structure and Problems in the 19th Century: (Example of Edremid, Kemeredremid, Ayvalık, Ayvacık)	
Nihal Cihan Temizer - Said Öztürk	
Mazbut Vakıfların Günümüz Hayır Hizmetleri161	161
Contemporary Philanthropic Services of Mazbut Waqfs	
Eyüp Sabri Kala	
Amasya Kumacık Hamamının İlk İnşasındaki Planına Dair Bir Değerlendirme185	185
An Evaluation of the First Construction Plan of Amasya Kumacık Bath	
Sibel Yazar	
Kastamonu Turnalı Camii'nde Candaroğulları Ve Osmanlılar Zamanına Ait Yeni Bulunmuş Vakıf Hatim Cüzleri201	201
The New-Found Koranic Waqf Fascicules from the Candarids and the Ottoman Periods in Turnali Mosque of Kastamonu	
Cevdet Yakupoğlu - Namiq Musalı	
Kocaeli Hereke Dokuma Fabrikası Yerleşkesi'ndeki Hümâyûn Camii235	235
Imperial Mosque in Kocaeli Hereke Weaving Factory	
Saliha Tanık	
Yunt Dağı Karakılınçlı Köyü Camii'nde Yazının Bezeme Unsuru Olarak Kullanımı ve Yapının Mimari Analizi257	257
The Use of Script as Decoration Element in Yunt Mountain Karakılınçlı Village Mosque and Architectural Analysis of The Structure	
Ramazan Uykur	
Kitâbiyât / Book Review283	283
Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşiv Rehberi284	284
Yılmaz Kurt	
Balat ve Çine Vakıfları286	286
Hasan Demirtaş	
Vefayât / Obituary289	289
Kendi Dünyasında Bir Seyyah, Sanat Tarihinin İzinde Bir Hoca: Mehmet Fatih Müderrisoğlu	
Mehmet Kurtoğlu - Faruk Bürkük	
Mehmet Çetin'in Ardından.....299	299
Murat Yılmaz	

Manisa'daki Hâtûniye, Sultâniye ve Murâdiye Külliyelerinin 1764-1765 Tarihli Tamirâtları*

Ertan Gökmen**

Öz

Osmanlı şehirlerinin imarında vakıfların büyük bir rolü vardı. Kamunun ihtiyaç duyduğu pek çok yapı vakıflar tarafından kuruluyor ve işletiliyordu. Osmanlı toplumunda vakıf kuranlar arasında kamu görevlileri ile hayır sahibi pek çok kişi bulunuyordu. Vakıf kuran kişilerin en önemlileri hânedâna mensup kişilerdi. Şehzadelerin görev yaptığı süreler içerisinde Manisa'da şehzadeler veya anneleri tarafından câmi merkezli vakıflar kurulmuş ve bunların ayakta kalması için gelirler oluşturulmuştur. Hâtûniye, Sultâniye ve Murâdiye vakıf-imâret siteleri olup şehrin fiziki dokusunun merkezini oluşturmaktadırlar. Bu külliyelerde genel olarak câmi, medrese, mektep, imârethâne, dârüşşifâ, hamâm ve han bulunuyordu. XIV. yüzyıl sonu ile XVI. yüzyıl içerisinde kurulmuş olan bu vakıf yapılar değişik sebeplerle harap olmuş ve farklı tarihlerde tamir edilmişlerdir. Bu vakıf yapılarını konu alan çalışmalarda bu yapıların tamirine bir satır veya bir paragrafla değinilmiş ve bu tamirâtların neler olduğu hakkında detaylı bilgi verilmemiştir. 214 numaralı Manisa Şerhiye Sicili'nde bu vakıf yapıların 1764-1765 yıllarında yapılan tamirâtlarına dair bilgiler bulunmaktadır. Bu çalışmada bu sicilde verilen bilgiler doğrultusunda bu vakıf yapılarda gerçekleştirilen tamirâtların detaylarına dair bilgiler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Vakıf, Manisa, Hâtûniye, Sultâniye, Murâdiye, Câmi, Medrese, Mektep Dârüşşifâ, Hamâm, Restorasyon, Osmanlı Dönemi.

The Repairs of Hâtûniye, Sultâniye and Murâdiye Complexes in Manisa Dated 1764-1765

Abstract

Waqfs played a major role in the construction of Ottoman cities. Many structures that the public needed were established and operated by waqfs. In the Ottoman society, charitable people and public officials established many waqfs. The most important of the founders of waqfs were the members of dynasty. During the period in which the princes served, mosque-centered waqfs were established by them and their mothers in Manisa and revenues were created for them to survive. Hâtûniye, Sultâniye and Murâdiye complexes are waqf-imâret sites and constitute the centre of the city's physical structure. The complexes generally had mosques, madrasas, schools, alms-house (imârethâne), hospital (dârüşşifâ), baths and inns. These waqfs, established at the end of XIVth century and during the XVth century, have been destroyed for various reasons and have been repaired on different dates. In the studies on these waqf structures, the repairs of these structures were mentioned in a line or a paragraph and no detailed information was given about what these repairs were. There is information about the restoration of these foundations carried out in 1764-1765, in qadı register numbered 214. In this study, in accordance with the information given in this register, the details of the repairs carried out in these buildings are presented.

Keywords: Waqf, Manisa, Hâtûniye, Sultâniye, Murâdiye, Mosque, Madrasa, School, Hospital, Bath, Restoration, Ottoman Period.

* DOI: 10.16971/vakiflar.691965

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Şubat 2020 / February 2020

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Temmuz 2020 / July 2020

** Prof. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü; ertan.gokmen@cbu.edu.tr;

ORCID: 0000-0001-9189-9960

Giriş

Osmanlı Devleti'nde on dört on beş yaşına gelen şehzadelerin idari tecrübe kazanmaları için sancaklara gönderilmeleri adet idi Pek çok şehzade Anadolu'daki beylik merkezlerine sancak beyi olarak gönderilmiştir. (Uzunçarşılı, 1975: 660-662; Eroğlu, 2002: 856). Manisa da şehzadelerin sancak beyi olarak gönderildiği şehzade şehirlerinden biri idi. Manisa, Yıldırım Bayezid (1389-1402) döneminden başlayarak III. Mehmet'in tahta geçişine (1595) kadar şehzade sancağı olarak idare edilmiştir (Uzunçarşılı, 1975: 661-666; Eroğlu, 2002: 856). Şehzadelerin Manisa'da buldukları süre içerisinde babalarının kendilerine ve annelerine verdiği izin ile pek çok dini ve sosyal yapı inşa edilmiş, şehzadelerin himayeleri ve destekleri ile şehirde ilim ve kültür gelişmiş ve pek çok âlim, şair ve sanat erbabı yetişme imkânı bulmuştur (Emecen, 2003: 581; İsen, 1999: 125).

Vakıflar, toplumun ihtiyaçlarını karşılanmak için kurulmuş müesseselerdir. Vakıfların iki temel kurumu bulunmaktadır. Bunlar müessesat-ı hayriye denilen *hayrât* diğeri ise akârât-ı mevkûfe denilen *akârât*'tır (Alkan, 2007: 87). Şehzadeler ve anneleri padişahın izni ile Manisa'da buldukları sırada bazı hayrâtlar inşa etmişler ve bu hayır kurumları için akârlar oluşturmuşlardır. Bu anlamda Şehzade Şehinşâh'ın annesi Hâtûniye Külliyesi'ni, Şehzade I. Süleyman'ın annesi Ayşe Hafsa Sultân, Sultâniye Külliyesi'ni ve III. Murâd da şehzadelğinde önce küçük bir câmi, padişah olunca da bu câminin olduğu yerde büyük bir câmi (külliye) yaptırmıştır.

Hâtûniye Külliyesi yapılarından olan Hâtûniye Câmii, II. Bayezid'in eşi Abdülcemil kızı Hüsnişâh Sultân tarafından 1490-1491 tarihinde yaptırılmıştır (Gökçen, 1946: 158). Bu vakfa ait vakfiye Rebiülevvel 903/Kasım 1497 tarihli olup vakfiyesine göre külliye; câmi, imâret, han ve hamâmdan oluşmaktadır. Câminin kuzeyine Bıçakçı Hacı Ali tarafından bir de medrese inşa edilmiştir. Külliye yapılarından imâret, Serâbâd Hamâmı ve medrese yıkılıp yok olmuştur (Gökçen, 1946: 158; Acun, 1989: 122, 123). Vakfa gelir sağlamak için 36'sı üst katta ve 38'i alt katta olmak üzere 74 odası bulunan bir han (Kurşunlu Han), bu hana bitişik yirmi bir dükkân, hamâm (Serâbâd), Çarşnigir ve Hâtûniye arasında dükkânlar, sınırları vakfiyede belirtilen dink dolabı, söğütler değirmeni ve yağcı değirmeni vakfedilmiştir (Gökçen, 1946: 158). Günümüzde sıbyân mektebi câminin batısında bulunmaktadır. Gökçen, mektebin 1672 tarihinde yapıldığını belirtmiş olsa da Aydın Yüksel yapının mimari özelliklerinin Fatih ve II. Bayezid devri mektep yapılarına benzediği hususunu dikkate alarak mektebin bu tarihten önce yapılmış olabileceğini belirtmektedir (Yüksel, 1997: 501). Vakfiyesine göre vakıf görevlileri arasında mütevellî, kâtip, câbi, muarraf, reis-i mahfil, yedi aşırhân, kayyım, nakîb, ahır hademesi, buğday döğücü, aşçı, kilerci, vekilharç, mîr-i âb, tuvalet hizmetçisi ve bostancibaşı bulunmaktadır (Gökçen, 1946: 158-161). İncelediğimiz keşif ve tamirât kayıtları içerisinde Hâtûniye İmâretine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Vakfiye kayıtlarına göre bu imârette Ramazan ayında cuma günlerinde biri dâne diğeri zerde denilen iki çeşit yemek ve pazartesî günleri de keşkek pişirilecektir (Gökçen, 1946: 161-162).

Manisa'daki vakıf yapılarından Hafsa Sultân Külliyesi, Yavuz Sultân Selîm'in hanımı ve Kanuni Sultân Süleymân'ın annesi tarafından yaptırılmıştır. Bu külliye câmi, medrese, mektep (talîm-i sıbyân evi), hângâh-ı sofiiye, bîmârhâne, imâret, helalar, muvakkithâne, çeşme ve selsebilden oluşmaktadır. Bîmârhâne 1539'da hamâm ise 1538'de Kanuni tarafından annesi adına onun ölümünden (1534) sonra yaptırılmıştır (Yörükoğlu, 1984: 42, 43, 66). Külliye, Manisa'nın ova tarafına doğru gelişmesini sağlayacak bir konumda, Timurtaşoğlu Ali Bey Bahçesi denilen yerde yapılmıştır. Etrafı boş olduğu için câminin batı yönüne yirmi hane yerleştirilerek külliye çevresi şenlendirilmeye çalışılmıştır. Yapılan bu iskândan sonra burada bir mahalle meydana gelmiş ve şehir bu yönde gelişme göstermeye başlamıştır (Yavaş, 1997: 125). Hafsa Sultân, yaptırdığı bu külliye yapıları için

farklı yerlerde akârât vakfetmiştir (Alkan, 2014: 21-22). Kurulan bu hayrât vakfında değişik işleri yerine getiren görevliler bulunmaktadır (Yörükoğlu, 1984: 52-54; Gökçen, 1946: 127). 1531 tarihli vakıf defterinde, kurulan bu vakfın gelirlerinden ücret alan görevli sayısı 117 olarak verilmektedir (Yavaş, 1997: 125). Külliye günümüzde Mimar Sinan Mahallesi'nde İzmir Caddesi'nin kuzeyinde bulunmaktadır. Külliye'nin güneyinde câmi, câmi önünde avlu ve avluyu çevreleyen medrese ve imâret, kuzeydoğusunda sıbyân mektebi, kuzeybatısında bîmârhâne ve batısında imâretin aşevi ve güneybatısında hângâh bulunmakta idi. Yunan yangını sonrasında imâretin aşevi yanmıştır. Yangında zarar gören ve yıkılma tehlikesi gösteren hângâh ve İç Medrese'nin imâret kısmını oluşturan batı bloku Vali Murat Germen döneminde yıkılmıştır (Yörükoğlu, 1984: 67). Câminin kuzey batısında ise dârüşşifâ bulunmaktadır.

Murâdiye Külliyesi, câmi, medrese, imâret, dükkânlar ve XIX. yüzyılda bunlara ilave edilen kütüphaneden oluşmaktadır. Câmi, III. Murad'ın şehzadeligi döneminde yaptırdığı caminin yerine yapılmıştır. Câminin planları Mimar Sinan tarafından hazırlanmıştır (Kütükoğlu, 2006: 176). Câminin dar olması sebebiyle cemaati almadığının bildirilmesi üzerine 990/1582 tarihinde genişletilmesi için emir verilmiştir. Bu emir üzerine cami genişletilmek yerine emrin hilafına tamamen yıkılmıştır. Yeni câminin inşaatına Muharrem 991/Ocak-Şubat 1583 tarihinde başlanmış ve inşaat Zilhicce 994/Kasım-Aralık 1586 yılı sonlarına doğru bitirilmiştir (Su, 1940: 5-11; Gökçen, 1946: 221; Emecen, 1989: 101, 102; Karakaya, 2006: 201). Murâdiye Câmi'nin planı Mimar Sinan'a ait olup câminin inşaatına Mimar Mahmud Ağa başlamış ise de vefatı ile onun yerine Mimar Mehmed Ağa tayin edilmiştir (Erdem, 1965: 207-208). Câmi imâreti, ilk câminin mevcut olduğu 1581 yılında faaliyete geçmiş ve sonraki inşaat sırasında genişletilmiştir. Medrese ise 1585 yılından sonra inşa edilmiştir ve 1592 yılında gerçekleştirilen müderris ataması ile eğitime başlamıştır (Emecen, 1989: 103; Acun, 1989: 216). Külliye'ye ait bu yapıların çevresindeki dükkânların ve kaldırımların inşaatı 1592 yılına kadar sürmüştür. Câminin doğu tarafına 1812 yılında Karaosmanoğlu Hüseyin Ağa tarafından bir kütüphâne yaptırılmıştır (Erdem, 1965: 207, 208, 214). III. Murad'a, babası II. Selim tarafından Manisa'da bir hamâm yaptırması için izin verilmişse de (Su, 1940: 7) bu hamâmın nerede inşa edildiği bilinmemektedir. III. Murad, yaptırdığı ilk câmi için bazı akârât vakfetmiştir. (Su, 1940: 18, 19). Külliye'nin tamamı 1592-1593 yıllarında tamamlanmıştır (Karakaya, 2003: 583-584). Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde de câmiye dair güzel tasvirler vardır. (Evliya Çelebi 2011: 9/40). Câminin biri cephede diğer ikisi yanlarda üç sayfiyesi bulunmaktadır (Uluçay vd. 1939: 109).

1. Osmanlı Döneminde Vakıf Eserlerin Tamirâtı

1.1 Vakıf Eserlerin Tamirinde İzlenen Usuller

Türk-İslam vakıflarının temelinde yer alan hususlardan biri ebedilik ilkesidir. Bu ilkeyi vakıfların tüzüğü olan pek çok vakfiyede görmek mümkündür. Vâkıflar, vakfettikleri malların neler olduğunu, niteliklerini, yerlerini ve sınırlarını belirttikten sonra bunların ilelebet var olmasını ve hizmet verebilmesini sağlamak için vakfiyelere "*vakf-ı sahîh-i şer'î müebbed ve habs-i sarîh-i mer'î muhalled*" gibi ifadeler koymuşlardır. Bunun yanında bazen vakfiye sonuna bu ebedilik ilkesini devam ettirenler için dua, bozanlar için beddua ifadeleri ilave etmişlerdir (Ateş, 1994: 161). Vakıf eserleri değişik sebeplerle meydana gelen harâbiyet sebebiyle tamir edilmiştir (Hızlı, 1993: 222-225; Ateş, 1994: 164). Vakıf eserler tamir edilirken değişik gelir kaynakları kullanılmış ve tamirâtta bu işten anlayan kişiler istihdam edilmiştir (Bakırer, 2006: 117-122; Madran 1985: 537). Vakıf eserlerin tamirlerine ve bu tamirlerin nasıl yapıldığına dair değişik arşiv kayıtları bulunmaktadır (Bakırer, 2006: 122-126). Mütevellîlerin vakıf eserlerin tamirinde önemli görevleri vardı (Akgündüz, 1993: 115). Osmanlı Devleti'nde vakıf eserlerin nasıl tamir edildiği ve bunun

için nasıl yol izlendiği bazı çalışmalarda ele alındığından çalışmayı genişletmemek amacıyla burada bu hususa geniş bilgi verilmemiştir (Dündar, 2001: 272-273, 274-278; Hızlı, 1993: 229; Memiş, 2019: 724)).

1.2 Hâtûniye, Sultâniye ve Murâdiye Külliye Yapılarına Ait Tamirâtlar

Şehzadelerin Manisa'da görev yaptıkları dönemlerde inşa edilen eserlerin en meşhurları Hâtûniye, Murâdiye ve Sultâniye câmileridir. Bu câmiler, etraflarında inşa edilen yapılarla birer külliye oluşturulmuştur. Bu külliyelerin hemen hemen hepsinde câmî, mektep, medrese ve imârethâne bulunuyordu. Sultâniye Külliyesi'nde bunlara ilave olarak hamâm ve dârüşşifâ; Hâtûniye Külliyesi'nde ise hamâm ve han bulunmakta idi. Manisa'nın önemli tarihi eserlerinden olan bu yapıların zamanla değişik sebeplerle yıprandığı ve harabe yüz tuttuğu ve tamir edildiği görülmektedir.

Manisa'da selâtîn-i izâma ait yukarıda belirttiğimiz külliye yapılarının tamirine neden ihtiyaç duyulmuştur? Yaşanan bir doğal afet bu yapıların harap olmasına neden olmuş mudur? Bu sorulara cevap bulabilmek amacıyla çalışmamızda kullandığımız 214 numaralı sicilden daha eski tarihli 211, 212, 213 numaralı siciller incelenmiştir. 211 numaralı defterdeki ilk kayıt Temmuz 1758 tarihlidir. Bu defterde ve 212 numaralı defterde bu yapıların tamirine neden gereksinim duyulduğunu açıklayan bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak 213 numaralı sicilde 3 Zilhicce 1175/25 Haziran 1762 tarihli bir kayıta "...Vâlîde-i Sultân Selîm Hân¹ (Vâlîde-i Şehinşâh) Hazretlerinin binâ ettirdikleri kurşun pûşîdeli türbede bulunan Dârü'l-kurrâ evkâfına tâbî' türbe-i şerîf mürûr-ı eyyâm ve kürûr-ı a'vâm ile harâbe müşrif olub ta'mîr ve termîm ve mevâzi-i keşîresi tecdîde muhtâç olduğu..." belirtilmiştir. Bu kayıttan tamiri yapılacak eserin zamanla yıprandığı ve harap olduğu belirtilmektedir.² Ancak 7 Şaban 1177/10 Şubat 1764 tarihli bir sicil kaydında Manisa'da selâtîn-i izâma ait vakıfların hademe ve mürtezikaları dört beş senedir bu vakıflara mütevellî ve mültezim olanların bu hayrât yapılarının tamir ve termimine gerekli ihtimamı göstermediklerini belirterek tamirleri için Dîvân-ı Hümâyûn'a müracaat etmişlerdir.³ Bizim çalışmamızda ele aldığımız tamirâtlar da vakıf hizmetlilerinin ve mürtezikalılarının bu müracaatı üzerine başlatılmıştır. Bu kayıta açıkça vakıfların bir deprem, sel veya herhangi bir doğal afet sonrasında tamire muhtaç olduğu belirtilmeyip vakıf mütevellîlerinin ve mültezimlerinin gerekli tamirleri yapmayarak bu harabiyete sebep olduğu açıkça belirtilmiştir. Tamirâta dair keşif kaydında ve tamirât sonrasına ait kayıtlarda tamiri yapılan vakıf eserlerin zamanla yıprandığı açıkça belirtilmiştir. Bu kayıtlar yanında Kandilli Rasathânesi'nin tarihi depremlere dair verdiği bilgiler içerisinde doğrudan Manisa'da meydana gelen bir deprem zikredilmemiştir. Ancak Manisa'ya yakın yerlerde tamirât tarihinden önceki yıllarda meydana gelmiş bazı depremler zikredilmiştir. Bu bağlamda 1739 tarihinde İzmir'de IX şiddetinde, 1751 yılında Sisam Adası ile Ege Denizi'nde X şiddetinde, 1754 yılında İzmit Körfezi ile İstanbul'da IX şiddetinde deprem meydana geldiği görülmektedir.⁴ Manisa'ya yakın İzmir ve Ege Denizi'nde meydana gelen depremlerin Manisa'daki vakıf yapılarına etkisi olabilir ise de yapılan tamirâtların bu depremler dolayısı ile gerçekleştirildiği hususu tamirlerden 7-8 sene öncesine ait sicil kayıtlarındaki bilgilerle doğrulanmamaktadır.⁵

1 Bu ifade kâtip tarafından "Vâlîde-i Şehinşâh" yazılması gerekirken "Vâlîde-i Selîm Hân" olarak yazılmıştır. Aynı yanlışlık tamirâta dair ilk keşif defterinde de tekrarlanmış ancak tamirât sonrasına ait kayıtlarda "Vâlîde-i Şehinşâh" olarak doğru şekilde yazılmıştır. Bk. Manisa Şeriye Sicili, No: 214, s. 98,108.

2 Manisa Şeriye Sicili, No: 213, s. 118.

3 Manisa Şeriye Sicili, No: 214, s. 43.

4 <http://www.koeri.boun.edu.tr/sismo/2/deprem-bilgileri/tarihsel-depremler/> (18.04.2020)

5 Bk. Manisa Şeriye Sicili, No: 211, 212, 213, 214.

Yapılan bu çalışmada yukarıda zikrettiğimiz yapıların tamirine yönelik 7 Şevval 1177/9 Nisan 1764 tarihli keşif defterinde yer alan hususlara ve 11 Şevval 1178/3 Nisan 1765 tarihinde müşâhede olunan tamirlere değinilmiştir. Belirtilen yapıların keşiflerine ve tamirlerine dair kayıtlar 214 numaralı Manisa Şeriyye Sicili'nde yer almaktadır. Bu yapılar 1764 ve 1765 yıllarında gerçekleştirilen keşifler ve tamirler dışında da zaman zaman onarımlar görmüştür. Bu bağlamda Murâdiye Câmii ve etrafındaki yapılar 1688 depreminde zarar görmüş ve 1689-1690 yıllarında tamir edilmiştir. Aynı yapılar 1740-1741, 1780, 1782-1786 ve 1819 yıllarında da tadilatın geçirilmiştir. Cumhuriyet Dönemi'nde de câminin restorasyonuna yönelik çalışma yapılmıştır. Câminin restorasyonuna 1946-47 yıllarında başlanmış ise de idari sebeplerden dolayı bu restorasyon yarıda kalmıştır. Restorasyon çalışmaları 1955 yılında yeniden başlamıştır (Erdem, 1965: 214; Karakaya, 2006: 201; Acun, 1989: 216).

Hâtûniye külliyesine su sağlayan suyolları H. 1047/M. 1637 senesinde bozulmuş ve bunların 337.000 akçe ile yapılabileceğine dair keşif yapılmıştır (Gökçen, 1946: 154). Hâtûniye vakıflarına gelir sağlayan Kurşunlu Han ise H. 1020/M. 1611 yılında meydana gelen depremde zarar görmüş ve tamiri için İstanbul'dan emir gönderilmiştir. Yine hanın H. 1053/M. 1643 yılında da tamiri için keşif yapıldığı bilinmektedir. Yapılan bu keşfe göre hanın kible tarafındaki alt ve üst kemerlerden on iki tanesi, altı hücre, ahır çatısı, aşhâne, odaların kapı ve pencereleri, şadırvan ve imâret çatısı onarıma muhtaç durumda idi (Acun, 1989: 123). Câmi orijinal kitabesi üzerinde yer alan dört satırlık yazı da câminin Sultan Abdülmeccid tarafından 1841-1842 yıllarında tamir edildiğini göstermektedir. Külliyyeye ait yapıların Cumhuriyet Dönemi'nde 1957-1962 yılları arasında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarımı gerçekleştirilmiştir (Yavaş, 2002: 448; Yüksel, 1997: 501).

Hafsa Sultân, Manisa'da yaptırdığı imâret, medrese, hângâh ve sıbyân mektebi için tanzim ettirdiği vakfiyede bu eserlerin tamirine yönelik bazı kaideler koymuştur. Vakfiyede tamirâtla ilgili olarak medresede, imârette ve zaviyede tamire muhtaç olan yerlerin onarımı için mimarî ilmine vâkıf bir mimarın bulunması ve bu kişiye her gün üç dirhem verilmesi hususu yer almaktadır. Bu kişi ayrıca imârete su isâle eden suyollarını da tamir edecektir. Yine iki suyolcu da hamâmın ve Kırkağaç köyündeki çeşmenin suyollarını tamir edecek ve her gün birer dirhem alacaktır (Bakırer, 2006: 119). Ayrıca vâkıf, vakıf yapılarda tamirin hiçbir sebeple durdurulmamasını, şayet elde edilen gelirler masraflara yetmezse, tamirât masraflarının diğer harcamalara önceliğinin olacağını belirtmiştir (Gökçen, 1946: 129). 1559 yılında Sultâniye vakıflarına gelir sağlayan arazilere müdahale edildiği, imârete su sağlayan suyollarının harap olduğu ve tamirine çalışıldığı kaynaklarda zikredilmektedir (Yavaş, 2002: 125). 1666 yılında külliye yapılarından dârüşşifânın tavanları ile suyollarının ve bazı yerlerinin tamire muhtaç olduğu hususu vakıf mütevellisi tarafından bildirilmiş ve oluşturulan keşif heyeti ile gerekli inceleme yapılarak bu tamirlerin ancak iki yük dört yüz beş akçeye yapılabileceği belirtilmiştir. Sultâniye Külliyesi'ne ait yapılar 1969 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından aslına uygun olarak restore edilmiştir (Yavaş, 2002: 125).

Murâdiye, Hâtûniye ve Sultâniye külliyelerinin câmi, medrese, imâret, mektep, dârüşşifâ ve suyollarının tamiri ile ilgili olarak Zilkade 1201/Ağustos-Eylül 1787 senesinde de bir keşif yapılmıştır. Yine 5 Muharrem 1210/22 Temmuz 1795 senesinde selâtin-i izâma ait bu yapılardan Sultâniye İmâreti'nin yanması ve diğer yapılarda da zamanla meydana gelen harâbiyet sebebiyle tamir için keşif yapılmıştır (Uluçay, 1940: 4-5). Yukarıdaki paragraflarda verilen bilgiler selâtin-i izâma ait bu üç külliye'nin değişik zamanlarda tamirler geçirdiğini göstermektedir. Bu yapıları konu edinen çalışmalarda bu tamirler bir satır, bir paragraf veya birer cümle ile zikredilmiş, yapılan tamir işlemlerinin ne olduğuna dair detaylı bilgi verilmemiştir. Ele

aldığımız bu çalışmada bu eserlerin tamirine yönelik yapılan keşiflerin ve tamir işlemlerinin detaylarına yer verilmiştir.

Manisa'ya ait 214 numaralı kadı sicilinin 46-54. sayfaları arasında, yukarıda zikredilen üç külliye için yapıların tamiri için yapılan keşfe dair bilgiler bulunmaktadır. İlk keşif 7 Şevval 1177/9 Nisan 1764 tarihinde yapılmıştır. Bu keşifte yukarıda zikrettiğimiz külliye yapıları için:

“Medîne-i Manisa'da vâki' selâtîn-i izâm-ı mâziyeden merhûm ve mağfûr Sultân Murâd Hân ve merhûme Vâlide-i Sultân Selîm Hân⁶ (Vâlide-i Şehinşâh) ve merhûme ve mağfûre Vâlide-i Sultân Süleymân Hân aleyhimü'r-rahmeti ve'l-ğufrân hazerâtının binâ buyurdıkları cevâmî'-i şerîfe ve mekteb-i münîfe ve medâris ve dârü'ş-şifâ ve mesâcid-i şerîf ve imâret-i âmire ve mecrâ-yı miyâh...” ifadeleri kullanılmıştır.

Belirtilen yapıların zamanla yıprandığı ve tamire muhtaç olduğu hususu “mürûr-ı eyyâm ve kürûr-ı a'vâm ile harâba müşrîf olub ta'mîr ve termîm ve mevâzi-i kesîre tecdîde muhtâc olduğu...” şeklindeki ibarelerle dile getirilmiştir.

Tamire muhtaç olan bu yapıların tamiri için izin istendiği ve padişah tarafından tamire dair keşfin yapılması ve masrafının belirlenmesi için vakfın mütevellî kaymakamı es-Seyyid Ali Ağa'ya ferman bahşedildiği ise:

“... bundan akdem der-aliyye-i hüsrevâneye i'lâm ber-vech-i istirhâm olundukta ta'mîr ve tecdîdine şevketlü kerâmetlü pâdişâh-ı âlem-penâh halledellâü devletihü ve eyyede saltanatehü efendimiz hazretleri cânib-i kerâmet-âlûdlarından bâ-izn-i hümayûn-ı şevket-makrûn keşf ve sıhhat ve hakikat masârıfı nümâyân olunmak için hâlâ evkâf-ı mezbûre mütevellîsi kâimmakâmı umdetü'l-emâsil ve'l-a'yân es-Seyyid Ali Ağa yediyle şeref-bahş sudûr eden fermân-ı âlişâna imtisâlen ...” ifadeleri ile belirtilmiştir.

Yapıların tamiri hususunda padişah fermanının çıkmasından sonra tamirâta dair keşfi gerçekleştirecek olan heyetin;

“... Ser-Mi'mârân-ı Hâssa umdetü'l-emâsil ve'l-ekâbir Tahir Ağa tarafından halîfe-i mi'mârândan el-Hâc Mustafa Ağa dâ'ileri mesâha ve tahmîn ve tebeyyün-i masârıfa ta'yîn buyurulan merkûm el-Hâc Mustafa halîfe ve bu fakîr ve kâimmakâm-ı mûmâ ileyh Ali Ağa ve hâlâ medîne-i mezbûrede me'zûn-i bi'l-iftâ efendi ve müderrisîn-i kirâm ve a'yân ve eşrâf ve eşref-ı mürtezika-i evkâf-ı mezbûre dâ'ileri vesâ'ir ebniye ve sükûf ve kurşun ve mecrâ-yı miyâh ahvâline ittîlâ'ı tâmmı olan bî-garaz müslimîn...” şeklinde ifade edilen kişilerden oluştuğu belirtilmiştir.

Kısaca bu heyette baş mimar tarafından tayin edilen Mimar el-Hâc Mustafa Ağa, kadı, kâimmakâm-ı mütevellî Ali Ağa, müftü, müderrisler, şehrin ayanı ve eşrafı ile vakıf mürtezikalarının ile gelenleri bulunmaktadır.

Oluşturulan bu heyet ile birlikte tamir edilmesi istenen yapılara gidildiği ve Mimar Mustafa Ağa tarafından gerekli ölçümlerin ve tahminlerin yapıldığı ve bir defter oluşturulduğu

“...ile üzerine varılıb nazar olundukta fi'l-hakîka harâb olub ta'mîr ve termîme muhtâc olduğu ba'de'l-muâyene ve'l-müşâhede merkûm Elhâc Mustafa halîfe ve sâ'ir sâlifü'z-zikr

6 Vâlide-i Şehinşâh Külliyesi'ne ait ilk keşif defterinde bu vakıf yapılarının kurucusu olan Vâlide-i Şehinşâh yerine kâtip tarafından yanlışlıkla “merhûme ve mağfûre Vâlide-i Selîm Hân” olarak verilmiştir (Bk. Manisa Şeriye Sicili, No: 214, s. 45, 51). Tamirât sonrasına ait kayıtlarda bu ifade Vâlide-i Şehinşâh olarak geçmektedir (Manisa Şeriye Sicili, No: 214, s. 98, 108).

cevâmi-i şerîfe ve mekteb-i münîfe ve medâris ve dârü'ş-şifâ ve mescid-i şerîfe ve imâret-i âmire ve mecrâ-yı miyâh ve çeşmehâ-yı adîde ve mahall-i sâ'iresini tahmîn-i sahîh ile tahmîn eylediklerinden müfredât defteridir ..." şeklindeki ifadelerle dile getirilmiştir.

Keşfe dair bu genel bilgilerden sonra, tamiri istenen yapının adı zikredildikten sonra, bu yapıda yapılacak tamirât işlemlerinin neler olduğu, tamirât sırasında kullanılacak malzemelerin niteliği, boyutları, sayısı, bazı işlerin tahmini tutarı tek tek yazılmıştır. Yapılacak işlemlerin uzunlukları "tûlen", genişlikleri "arzan", "devren" "parmak" ve "kadden" şeklinde verilmiştir. Boy ve enin çarpımı ile malzemenin veya yapılacak işin büyüklüğü "terbî'an zirâ" olarak verilmiştir.

Manisa'ya ait 214 numaralı defterin 98-112. sayfaları arasında ise yukarıda zikrettiğimiz keşiften yaklaşık bir yıl sonra yapılan tamirlerin neler olduğuna dair 11 Şevval 1178/3 Nisan 1765 tarihli bir keşif raporu daha bulunmaktadır. Bu keşif raporunda tamiri istenen binaların hangileri olduğu, yukarıda zikredilen heyete ilave olarak Manisa sâkinlerinden Mimarbaşızâde Osman Ağa'nın bina emini olarak tayin edildiği belirtilmiştir. Belirtilen bu heyet, tamamlanan tamir ve tecdîd işlemlerinin masrafını Sermi'mârân-ı Hâssa'ya sunmak üzere imzalı ve mühürlü bir defter hazırladığı hususu;

"medîne-i mezbûre sükkânından Mi'mâbaşızâde Osmân Ağa kulları emîn-i binâ nasb ü ta'yîn ve Ser-mi'mârân-ı Hâssa fahrü'l-akrân Tahir Ağa kulları halîfe-i mi'mârândan el-Hâc Mustafa Ağa kulları mi'mâr ta'yîn olunub ta'mîr ve tecdîdi ba'de'l-itmâm müşâhede ve tebyîn-i masârıfı için keşf ve tahrîr ve fiyâtı der-aliyye-i hüsrevâniyede Ser-mi'mârân-ı Hâssa ma'rifetiyle vaz' olunmak üzere mumzî ve mahtûm defter ve i'lâm-ı der-aliyyeye ifâde olunmak bâbında" ifadelerle dile getirilmiştir.

Keşif heyetinin, sicil kaydında tek tek zikredilen yapıların yanına giderek tamir edilen yerleri muayene ve müşâhede ettiği ve mimar tayin edilen Mustafa Ağa'nın binaların tamir edilen ve yenilenen yerlerini ölçtüğü ve bunları bir deftere kaydettiği hususu "... üzerine varılıb nazar olundukda ta'mîr ve tecdîdi ba'de'l-mu'âyene ve'l-müşâhede merkûm Mustafa halîfe kulları ta'mîr ve tecdîd olunan mevâzi-i binâ zirâ'ıyla ba'de'l-mesâha müfredât defteridir ki..." ifadeleri ile kayda geçirilmiştir. Tamirât sonrası hazırlanan bu keşif defterinde yapılan tamirlerin ne kadara mal olduğuna dair bilgi verilmemiştir. Ancak Osmanlı Arşivi'nde belirtilen vakıf yapılarında gerçekleştirilen tamirlerin fiyatlarını gösteren bir defter bulunmaktadır. Defterin başında bulunan 16 Şevval 1178/8 Nisan 1765 tarihli yazıda tamir heyetinde bulunan Manisa sâkinlerinden Bina Emîni Mimarbaşızâde Osman Ağa ile Sermimarân-ı Hâssa tarafından tayin edilen Mimar Mustafa Ağa ve diğer ehl-i vukûf kişilerin yapılan tamiratları bizzat gidip ölçtükleri ve bu işlerin ne kadara yapıldığına dair bir defter düzenledikleri belirtilmektedir. Defterde her bir vakıf yapıda gerçekleştirilen tamirlerin neler olduğu, bunların ölçüleri ve bedelleri belirtilmiştir. İlgili defterin son sayfasındaki 25 Zilkade 1178/16 Mayıs 1765 tarihli yazıda vakıf mütevellîsi olan Serbevâbîn-i Dergâh-ı Âlî es-Seyyid el-Hâc Mehmed Tahir Ağa tamir tutarının 43.196 kuruş 24 akçe olduğunu bunun 33.700 kuruşunun vakfın 1177 senesi gelirlerinden karşılandığını geriye 9.496 kuruş 24 akçe kaldığını belirtmiştir Bina Emîni Mimarbaşı Osman Ağa ise tamir bedelinin 33.700 kuruşunu vakfın 1177 senesi geliri olarak, geri kalan 9.496 kuruş 24 akçeyi de 1178 geliri olarak vakfın kâimakâm-ı mütevellîsi olan es-Seyyid Ali Ağa'nın elinden aldığını belirtmiştir. (BOA. EV. HMH. 5509) Bu bilgiler tamiri yapılan tüm yapılar için 43.196 kuruş 24 akçe harcadığını göstermektedir.

Selâtin-i izâma ait yukarıda zikredilen yapıların tamirinin, keşfinden yaklaşık bir yıl (11 ay 24 gün) sonra tamamlanması dikkate değerdir. Zira aşağıda daha detaylı zikredileceği üzere bu vakıf yapılarında çok

sayıda tamir gerçekleştirilmiştir. Aşağıdaki başlıklarda öncelikle selâtin-i izâma ait vakıf yapıların ilk keşine daha sonra ise tamirât sonrası yapılan keşiflere değinilmiştir.

2. Hafsa Sultân Külliyesi

Külliye; câmi, imâret, sıbyân mektebi, medrese, hângâh, dârüşşifâ ve hamâmdan oluşmaktadır. Bu yapılara ait Hafsa Sultân'ın H. Evasıt-ı Şaban 929/M. Temmuz 1523 tarihli Arapça vakfiyesi bulunmaktadır. Hamâm ve dârüşşifâ hariç diğer yapıları Yavuz Sultân Selîm'in eşi ve Kanuni'nin annesi Hafsa Sultân yaptırmıştır. Hamâm 1538'de, dârüşşifâ ise 1539'da Kanuni tarafından annesi adına sonradan yaptırılmıştır (Acun, 1989: 146).

2.1 Hafsa Sultân Câmii'ne Ait Keşifler ve Tamirâtlar

Vakfiyesine göre câmide iki imam, hatip, dört müezzin, on hâfız (bunlardan biri sermahfil), muarrif, naathân, otuz kurrâ, on müsebbih (duahân), iki kayyım ve sirâciye (kandilci) görev yapacaktır (Yörükoğlu, 1984: 55-56; Gökçen, 1946: 128). Evliya Çelebi câmî avlusunun büyük olduğunu, beyaz taşla kaplı olduğunu, câmî haremının ortasında büyük bir abdestlik şadırvanı bulunduğunu, câmînin büyük bir kubbesinin ve ibretle seyredilecek minber ve mihrabının olduğunu belirtmektedir (Evliya Çelebi, 2011: 9/40). Konyalı, 1969 yılında medrese, dershâne ve tabhânenin tamir edildiğini belirtmektedir. Konyalı'nın anlatımına göre, câmînin derin kubbesinin iki yanında ikişer kubbeli bir kat bulunmaktadır. Câmînin son cemaat yerini altı sütun üstünde beş kubbe örtmektedir. Câmî avlusunda bir şadırvan bulunmaktadır. Avluyu doğudan itibaren dershâne, medrese odaları, yemek salonları; batıdan da tabhâne odaları çevrelemektedir. Medresenin on odası bulunmaktadır. Avlunun batısındaki odaların köşesinden imârethâneye ve zâviyeye bir kapı açılmakta idi (Konyalı, 1969: 62). Günümüzde, câmî avlusunda kuzeye, doğuya ve batıya açılan birer kapı bulunmaktadır.

9 Nisan 1764 tarihli keşif defterine göre, tamirât, câmînin büyük ve küçük kubbeleri, pencereleri, mahfil, sütunları, minberi, iç ve dış duvarları, minareleri, dış sofaları, avlu duvarları, iç ve dış kapıları ve şadırvanı ile ilgilidir. Keşif defterine göre câmide yapılması gereken tamirler şunlardır: Câmî içinin yer yer sıvanması, badanalanması ve boyanması; câmideki büyük kubbe ile diğer kubbelerin sıvasının, badanasının ve boyasının yenilenmesi; pencere tellerinin tamiri ve boyalarının yenilenmesi; mahfildeki tahtalar ile döşemelerin ve sütunların boyalarının yenilenmesi ve gerekli diğer tamirlerin yapılması; minberin ağartılması; dış kubbelerin, sütunların ve çevre duvarlarının sıvasının, badanasının ve boyasının yenilenmesi; câmî dışındaki altı sütunun ağartılması; câmî dışındaki sofa ve dehlizlere derz; câmî dışındaki duvarların yükseltilmesi için taş ilavesi; mevcut duvarlara derz; minarelere yeni aktarma küfekî taş; dışarıdaki mevcut duvara derz; dışarıda bulunan duvarın tamir edilmesi ve üzerine harpuşte konulması; dış avluya yeni kapı; pencerelere yeni tel; câmî şadırvan avlusuna küfekî döşeme; minare şerefesine küfekî örme korkuluk; iki minareye yeni kapı; minare şerefesi üzerine taş döşeme; iki minarenin içine ve dışına tamirât ile badana; kubbe çevresine derz; şadırvana çatı; şadırvan mermerinin ağartılması; şadırvana yeni lüle/musluk; şadırvana yeni örme tel ve kubbeler çevresindeki duvarların tamiri (MŞS 214: 45-46).

Tamirât sonrasına ait 3 Nisan 1765 tarihli keşif ve muayene defterinde, gerçekleştirilen tamirâtların ilk keşifte belirtilen hususlardan fazla olduğu dikkat çekmektedir. Tamirât sonrası gerçekleştirilen keşifte Hafsa Sultân Câmii'nde şu onarımların gerçekleştirildiği görülmüştür: Câmî iç duvarları ile bazı yerlerinin sıva, badana ve boyasının yenilenmesi; câmî içindeki büyük ve küçük beş kubbenin sıva, badana ve boyasının yenilenmesi; câmî içine çerçevesi, boyalı, demir parmaklı on bir yeni pencere takılması;

câmi içindeki sermahfil merdivenlerinin yenilenmesi ve boyanması; minberin ağırtılması ve boyasının yenilenmesi; on bir adet pencere kanadının tamiri ve boyasının yenilenmesi; câmi kubbesinin çevre duvarlarına telli, astarlı altı yeni cam duvar yapılması; câmi içine yeni altı tahta pabuçluk yapımı; câmiye merdiven kapısı ve bu kapının boyanması; câmi içindeki tırabzanın (korkuluk) ve üç adet dolap boyasının yenilenmesi; câmi içindeki zincirin tamiri ve boyasının yenilenmesi; câmi içindeki sütunların üzerinden kalkan duvarlara iki küfekî tuğla taş duvar; câmi içindeki iki mermer (sütunun) ağırtılması; câmi içindeki pencerelere tuğla döşenmesi; câminin orta kapısı önündeki mermerin yerine konulması; câmi dışına karışık altı köşeli tuğla döşemeli sofa; sofa üzerindeki mermerin ağırtılması; câmi dışındaki sofaların duvarlarında ve kubbelerinde siva, badana ve boya yenilemesi; câmi dışındaki sofalarda ve koridor tarafında üstünde kurşun bulunan çatıda tamirât; câminin iki minaresine yeni şerefe ve külah; minare şerefe tabanının ve avizelerinin tamiri; câmi dışındaki dört duvara ve kubbeler çevresine derz; câmi kubbelerinin kurşun eteklerine hatlı için taban; câmi avlusundaki çevre duvarlarını yükseltmek için taş duvar ve bunun üzerine harpuşte; câmi avlu duvarlarının iç ve dış taraflarına derz; câminin imâret tarafındaki duvarının iç ve dış tarafına derz; câminin doğu tarafındaki dış kapı yıkılmak üzere olduğundan yeni yontma küfekî taştan kemer, doğrama kapı ve kurşun örtülü tavan ve çatı; şark tarafındaki kapıyı yükseltmek için kapıdan dershâneye kadar taş duvar ve duvar üzerine harpuşte; şark kapısı önüne küfekî taştan merdiven; câminin batı tarafındaki kapıya kurşun örtülü yeni tavan ve çatı; câmiye dış tahta kaplı iki büyük avlu kapısı; câmi dış kapısının tamiri ile boyasının yenilenmesi; câmi avlusu bitişiğinde kiremit örtülü çatı ve sütun; câmi bahçesine yeni duvar; câminin kuzey tarafının dışında kiremit ile örtülü, uzun camlı, renkli boyalı tavan ile çatının tamiri; zikri geçen çatının altındaki on dokuz adet adi sütunun ve başlığın yenilemesi; câminin orta kapı merdiven taşı yerine basamak konulması; câmi orta kapısı üzerine kurşun örtülü, uzun camlı, boyalı tavanlı ve destekli çatı; câminin iç kapısı önüne küfekî taştan merdiven; kapı arasındaki taşın var olan yerine konulması; şadırvan kubbesine Bağdat işi nakışlı sıva; şadırvan kubbesi altına sekiz dikme sütun ve Bağdat işi kemer; şadırvan üstündeki piriç telin tamiri; şadırvan mermerlerinin ağırtılması; şadırvan avlusuna kaygan karışık döşeme; şadırvan içine kalay derz; şadırvan basamağının yerine konulması; şadırvana yeni renkli boya; tuvaletler bitişiğine yükseltme için yeni taş duvar ve üzerine kiremit örtü; tuvaletler bitişiğindeki duvara yeni derz; tuvaletler bitişiğinde sel suları için döşeme; tuvaletler üzerine kiremitli çatı ve tuvaletlere yeni kapı yapılması (MŞS 214: 98-100). Câminin tamirât sonrasına ait keşif raporunda, ilk keşif raporunda belirtilmeyen bazı tamirâtların yapıldığı görülmektedir.

2.2 Câmi Avlusundaki Hângâh'a Ait Keşifler ve Tamirâtlar

Şaban 929/Temmuz 1523 tarihli vakfiye kaydında medrese ve hângâh hakkında bilgiler bulunmaktadır. Vakfiyeye göre hângâh-ı sofıye denilen zâviyede on odada on mürit ve bir şeyh bulunacaktır. Postnişîne günde on dirhem, hücrelerde oturan dervişlere ve kayyıma günde birer dirhem verilecektir (Yörükoğlu, 1984: 57; Gökçen, 1946: 129). Hângâhta 1531 yılında on üç derviş bulunuyordu (Emecen, 1989: 96). Ele aldığımız tamirât defterinde câmi avlusunda olduğu belirtilen hângâh odalarından altısının tamirine dair bilgiler bulunmaktadır. Tamirât defterindeki bu bilgiler dikkate alındığında Yörükoğlu'nun câmi avlusu dışında bulunan hângâh odalarının daha sonraki dönemlerde dış medreseye veya tekye-medreseye dönüştürüldüğü iddiası doğru görülmemektedir (Yörükoğlu 1981: 489-492; Yörükoğlu 1984: 83). Zira tamirât defterinde hângâh hücrelerinin câmi avlusunda olduğu belirtilmektedir. Hafsa Sultân Külliyesi'ne ait keşif defterinde câmi avlusunda on altı, tamirât defterinde ise on yedi hücre bulunduğu belirtilmiştir. Bu bilgiler dışında tamirâta dair kayıtlarda "Medrese-i Tekye" (MŞS 214: 46, 103) ayrı bir başlık altında

ele alınmıştır. Gerek tamirât öncesinde gerekse sonrasında yapılan keşiflerde hângâha ait altı hücrenin tamiri hususunda bilgi bulunmaktadır. Bu durumda câmi avlusunu çevreleyen hücrelerin bazısının medrese, bazısının hângâh ve birinin de darülkurra olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

1764 tarihli keşfe göre câmi avlusundaki hângâh odalarında da bazı tamirlerin yapılması gerekli görülmüştür. Yapılan keşifte altı adet hângâh hücrelerinde döşeme, sıva ve badana tamiri yapılması gerektiği belirtilmiştir (MŞS 214: 46).

1765 tarihli tamirât sonrasına ait keşfe göre Sultân Câmii avlusunda bulunan hângâhta şu tamirler gerçekleştirilmiştir: Câmi avlusunda bulunan hângâh odalarının sıvasının, badanasının, penceresinin, kapısının, yüklüğünün, tuğla döşemesinin, ocak ve küllüğünün tamiri; hângâh önünde kiremit örtülü çatının tamiri; hângâh üzerindeki kubbelerin kurşun eteklerine hatlı için taban; hângâh odaları önüne yeni tuğla döşeme; hângâh hücrelerinin kubbeleri çevresine ve ocak tepelerine derz; hângâh hücreleri dışına ve koridor tarafına yer yer sıva ve badana; hângâh hücreleri önündeki sütunlar altındaki yontma küfekî taşın yerine konulması ve hângâhın dış pencerelerine derz yapılması (MŞS 214: 99-100).

2.3 Hafsa Sultân Câmii Avlusundaki Dârülkurrâ'ya Ait Tamirâtlar

Tamirât öncesi yapılan keşifte dârülkurrâya dair bilgi bulunmamaktadır. Tamirât sonrası yapılan keşifte zikri geçen ve câmi avlusunda olduğu belirtilen dârülkurrâda eğitim öğretim faaliyetleri avludaki medrese odalarından birinde yapılıyor olmalıdır. Vakfa ait vakfiyede dârülkurrâdan bahsedilmemektedir. Ancak vakfiyede otuz kurrânın öğle namazından sonra acele etmeden birer cüz okuması ve hâsıl olan sevabı vâkife ruhuna hediye etmesi ve kurrâlardan her birine günlük ikişer dirhem verilmesi hususu zikredilmektedir. Bu dârülkurrâ, bu hafızların Kur'ân okudukları yer olmalıdır. Dârülkurrâda 1531 yılında dokuz kişi bulunmaktaydı (Emecen 1989: 96). Külliye ile ilgili yapılan ilk keşifte dârülkurrâda yapılacak herhangi bir tamirât belirtilmemiştir. Ancak tamirât sonrası hazırlanan rapora göre câmi avlusundaki dârülkurrâya sıva, badana ve boya yapılmış, lağım döşenmiş ve dârülkurrâ dışına kurşun örtülü çatı yapılmıştır (MŞS 214: 100).

2.4 Sultâniye Medresesi'ne Ait Keşifler ve Tamirâtlar

Vakfiyeye göre medresede görevli aklî ve naklî ilimlerde âlim, usûl ve fûrûa vâkif bir müderrise günde kırk, on medrese odasında okuyan talebelere günde ikişer dirhem verilmesi şart koşulmuştur. Müderris belirlenen günlerde eğitim faaliyetini sürdürecektir, tatil günleri dışında mazereti olmadıkça eğitim faaliyetini aksatmayacaktır (Gökçen, 1946: 128). Vakfiyede kırklı olduğu belirtilen medrese sonradan elliliye yükseltilmiştir (Yavaş, 1997: 125). XVI. yüzyılda müderris günlük elli akçe, medresede bulunan on öğrenci de günlük ikişer akçe alıyordu (Emecen, 1989: 96). Bu medreseye câmi avlusunda bulunmasından dolayı Sultân İç Medresesi de denilmektedir. Medrese hücreleri câmi avlusunun doğu ve güney kısımlarında sıralanmıştır. Güneydeki büyük kubbeli oda ise müderris odasıdır (Yörükoğlu, 1984: 82-83).

Yapılan ilk keşfe göre medresede şu tamirlerin yapılması gerekmektedir: Medrese ve dershâne içine yeni sıva ve badana; dershâneye yeni pencere kanadı ve çerçevesi; on altı medrese odasında döşeme, sıva ve pencere tamiri; medrese içindeki şadırvanın tamiri; medrese içindeki iki memşânın (tuvaletin) tamiri; medreseye yeni kapı; medrese dış duvarlarına derz; medrese içindeki çeşmeye çatı ve çeşmenin çevre duvarlarına derz; medrese tekyesinin, dershânesinin, hücrelerinin tamiri, sıvası, badanasının yapılması; medrese kapı, pencere ve sokak kapısında tamirât yapılması (MŞS 214: 47-48).

Tamirât sonrasında hazırlanan keşif raporunda medrese içinde olan on yedi⁷ hücreye tuğla döşenmesi; hücrelerde musandıra, pencere ve kapı tamiri; medrese dışındaki kubbelere badana; medresenin çevre duvarlarına derz; taş sofa üzerine yeni tuğla döşeme; dershâneye dört pencere, kanat ve çerçeve; dershâneye badana; dershâne içindeki abdesthâneye kiremitli çatı; üç tuvalete yeni çatı, taş duvar, basamak ve kapı; medrese avlusuna yeni kaldırım; üzeri kiremit örtülü taş duvar; medrese bahçesine yeni üç kapı; medrese dış duvarının iç ve dış tarafının tamiri ve derzinin yapılması; medresenin kapı arasına iç ve dış sofa; medrese kubbe kurşunları altındaki hatılların tamiri ve medrese hücre bacalarının tamirinin yapılması gerekmektedir (MŞS 214: 101-102).

2.5 Tekye Medresesi'ne Ait Tamirâtlar

Bu medrese ile ilgili keşif defterinde bilgi bulunmayıp tamirât defterinde kayıt bulunmaktadır. Medrese-i Tekye'nin câminin içinde mi yoksa dışında mı olduğu belli değildir. Nihat Yörükoğlu'nun Dış Medrese ve Tekke-Medrese dediği medrese bu olmalıdır. Yine Yörükoğlu'nun Dış Medrese'nin hângâh odalarında kurulduğunu belirtmesi doğru değildir. Zira hângâh odalarının câmi avlusunda bulunduğu tamirât kayıtlarında zikredilmektedir (Yörükoğlu, 1984: 83). Tekye Medresesi'nde gerçekleştirilen onarımlar keşif defterinde şu şekilde zikredilmiştir: Medrese içinde pencere, tavanlı, önü çatılı, sıvalı, tahta döşemeli, koridorlu ve çevresi duvarlı altı oda; kiremit örtülü ve etekleri kireçli kerpiç duvar; üzeri kiremit örtülü ve tahta döşemeli yeni tuvalet; medrese avlusuna yeni kerpiç duvar; üstü çatılı, çevresi pervazlı ve çerçevesi mükemmel sokak kapısı ve kapının iki yanına yeni taş duvar (MŞS 214: 103). Tekye Medresesi'ndeki hücre sayısı ne kadardı? Tamirât kayıtlarında altı odanın zikredilmesi bu medresede altı hücrenin olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir.

2.6 Sultâniye İmâreti'ne Ait Keşifler ve Tamirâtlar

İmâret, câminin batısındaki ağaçlı alanda yer alıyordu. İmâretin ne zaman yıkıldığına dair bilgi bulunmamaktadır. İmâretin yemekhâne, un ambarı, buğday ambarı, kiler, fırın, yedek fırın, mutfak, bulaşıkhâne, ahır, odun mahzeni ve abdesthâne gibi bölümleri vardı (MŞS 214: 46-47, 100-101; Yavaş, 1997: 126). Temmuz 1523 tarihli vakfiyede imârette görevli kişilerin alacakları ücretler ile burada kimlerin yemek yiyebileceği ve ne tür yemekler pişirileceği tek tek belirtilmiştir. (Yörükoğlu, 1984: 57-61; Gökçen, 1946: 130-131). Evliya Çelebi Manisa'da Sultân Murâd İmâreti, Sultâniye İmâreti, Hâtûniye İmâreti, Ali Bey İmâreti ve Timurtaş Paşa İmâreti bulunduğunu, bunların kurşun ile kaplı olduğunu, buralarda âyende ve revendeye yemek verildiğini belirtmektedir (Evliya Çelebi, 2011: 9/42). 1531 tarihinde imâret mutfağında 16.627 kg et, yaklaşık 91.500 kg buğday; 1575'te ise 17.858 kg et, 122.175 kg buğday tüketilmekte idi. Belirtilen tarihte matbahta yirmi hademe ile yedi ekmekeci bulunuyordu (Emecen, 1989: 96).

İmâretin tamiriyle ilgili yapılan ilk keşfe göre, imâretin yemekhânesinde, kapılarında, pencerelerinde, çatısında, ambarında, kilerinde, ocaklarında, fırınlarında, çatısında, dış duvarlarında tamirât yapılması gerekmektedir. İlk keşif defterinde yapılması gereken tamirâtlar şu şekilde zikredilmiştir: İmâret me'keline (yemekhâne) çatı; imâret içine ve dışına derz; çorba konulan yere yeni küfekî taş döşeme ve altına derz; imâret yemekhânesine yeni bir kapı; imâret kilerine çatı; kiler taban tuğla döşemesinin yenilenmesi; kilere yeni ambar; imârete üç yeni kapı; imârete yeni çatı; imâret içine ve dışına derz; imâret kazan ocakları od taşlarının yenilenmesi; imâret ocağına taş döşenmesi ve kevgir yenilenmesi; imârete yeni fırın; imâret çatısının tamiri ve kiremidinin aktarımı; imâret yedek fırınının tamiri; imârete yeni ambar;

7 İlk keşifte bu sayı on altı olarak verilmiştir. İlave bir odanın daha tamir edildiği anlaşılmaktadır.

imâret ocağına derz; imâret dehlizine (koridor) yeni çatı; imâret kilerine yeni pencere kanadı; imâret duvarlarına derz ve ilave kiremit; imâret koridoru altına on adi sütun (direk) ve başlık; imâret avlusunun tamamına kaldırım; un ambarı dışındaki set duvara ve çevre duvarlarına derz; imâretin câmiye bitişik kapısı ile sokak kapısının yenilenmesi ve imâret dış duvarlarına derz yapılması (MŞS 214: 46-47).S

Tamirât sonrasına ait keşif raporuna göre imâret ile imârete bağlı birimlerde şu tamirâtlar gerçekleştirilmiştir: İmâret avlusuna yeni kaldırım; imâret avlusunun çevre duvarlarına derz, imâret avlu kapısı üzerine kiremitli çatı; imâret bitişğine kerpiç duvar; imâret bitişindeki duvar üzerine kiremitli yeni çatı; yeni odun mahzeni kapısı; odun mahzeninde çatı tamiri ve kiremit aktarımı; kurşun örtülü buğday ambarı çatısının tamiri; ambar içine yeni tuğla döşeme; yeni un ambarı; ambara yeni kapı; ambar önündeki koridor üzerine yeni adi beş kalas sütun; imâret avlusuna yeni taş duvar; zahire ambarının demiri mevcut üç penceresinin yerine konulması; buğday dengi üzerine yeni kiremitli çatı; buğday ambarına yeni tahta kapı; zahire kileri üzerine kurşun örtülü yeni çatı; zahire kilerine tuğla döşeme taban; zahire kilerine yeni bir tahta kapı; imâret üzerine kurşun örtülü yeni çatı; imâret içine yeni sofa ve üzerine tahta örtü; üzeri kurşun örtülü büyük rüzgâr bacası; imârete od taşından üç adet kazan ocağı; imâret içine yeni tuğla döşeme; imâret içine taş duvar; imâret bulaşikhânesine taş döşeme; imârete yeni tahta dolap; imâret içine badana ve imâretin bazı yerlerine derz; bulaşikhâne lağımının temizlenmesi; imârete yeni iki adet ekmek fırını; imârete kurşun örtülü yeni çatı; hamur teknesi üzerine tahta örtü; imârete yeni un ambarı; imârete badana ve derz; ekmek konulacak tahta örtü altındaki duvarın tamiri; imârete yeni tahta kapı; imârete yeni iki pencere; imârette yemek yenilen yere kurşun örtülü çatı; sütun için büyük bir kavak; imâretin çevre duvarına badana ve derz; tas mahallinde duvar üzerine kayrak taş; imâret yemekhânesi tabanına tuğla döşeme; imârete üç pencere ve çerçeve; imâret yemekhânesi önüne yeni kaldırım; imâret yemekhânesi saçak tamirâtı; imâret bacalarında derz tamirâtı ve yemekhâne kapısına çatı yapımı (MŞS 214: 100-101). Bu kayıtlar imârette yapılan tamirâtların ilk keşifte belirtilen tamirât isteklerinden fazla olduğunu göstermektedir.

2.7 Sultâniye Dârüşşifâsı'na Ait Keşifler ve Tamirâtlar

Kaynaklarda Manisa Bîmârhânesi, Manisa Dârüşşifâsı ve Hafsa Sultân Hastanesi olarak geçmektedir. Dârüşşifâ, XIX. yüzyılda sivil hastanenin açılması ile birlikte son 60-70 senelik devrede akıl hastalarına tahsis edilmiş ve bu yüzden halk arasında akıl hastalıkları hastanesi olarak bilinir olmuştur (Yörükoğlu, 1984: 110). Dârüşşifâ, Hafsa Sultân'ın vefatından sonra oğlu Kanuni Sultân Süleyman tarafından 1539 tarihinde yaptırılmıştır. Kare planlı bir yapı olup ortası açık, etrafı odalarla çevrilidir. Dört köşe bir plan üzerine yapılmış olup avlusunun ortasında şadırvan bulunmaktadır (Konyalı, 1969: 55). Darüşşifâ'nın sahip olduğu diğer bazı mimari özellikler bazı kaynaklarda zikredilmiştir. (Yavaş, 1997: 126). Vakfiyesi bulunamayan dârüşşifâda, hazine defterinden çıkarılan kayıtlara göre değişik işleri yapan görevliler vardı. (Yörükoğlu, 1984: 114-117). 1575 tarihli Saruhan Evkâf Defteri'nde dârüşşifâda görev yapan kişilerin kimler olduğu ve ne kadar ücret aldıkları belirtilmiştir (Alkan, 2014: 25). Evliya Çelebi, de eserinde dârüşşifâya yer vermiştir. (Evliya Çelebi, 2011: 9/41). 1933 tarihli bir yazıda da dârüşşifâdaki görevlilerin kimler olduğu zikredilmiştir (Yörükoğlu, 1984: 118). Dârüşşifânın 1804, 1886, 1896, 1913, 1914 ve 1915 yıllarında selâtîni-i izâma ait diğer yapılar ile tamirine yönelik bazı girişimler olmuştur (Yörükoğlu, 1984: 132-135, 135-150). 1969 yılında dârüşşifâda Tıp Tarihi Müzesi açılış töreni gerçekleştirilmiş ise de gerekli malzemelerin tedarik edilememesi sonucu bu girişim sadece bir törenden ibaret kalmıştır (Yörükoğlu, 1984: 146). Hayal edilen müze ise dârüşşifânın Manisa Celal Bayar Üniversitesi'ne devri sonrasında 2013 yılında "Hafsa Sultân Tıp Tarihi Müzesi" ismiyle açılmıştır.

1764 tarihinde dârüşşifânın tamirine dair yapılan ilk keşfe göre dârüşşifânın çifte kirpi saçaklarının tamiri; kubbeleri çevresinin derzi; odaları içinin ve çevre duvarlarının sıva ve badanasının yapılması gerekmektedir (MŞS 214: 47).

Dârüşşifâda gerçekleştirilen onarımlar ilk keşif defterinde belirtilen hususlardan fazla olup yapılan bu onarımlar şu şekilde belirtilebilir: Dârüşşifâ içerisindeki iki oda ile sofa kubbelerine ve çevre duvarlarına yer yer sıva ve badana; zikri geçen odaların tabanına tuğla döşemesi; beş adet pencere tamiri; iki yeni pencere; bir bâb yeni kapı; demiri mevcut ve taş çerçevesi yeni olan bir pencerenin yerine konulması; dârüşşifânın dış duvarlarına derz; duvarlarda tamirât; kubbe eteklerine derz; kubbe kurşun eteklerine hatlı için taban; ocak tepesi tamirâtı; dârüşşifâ kubbelerinde sıva ve badana tamiri; *macun* tahtasının yenilenmesi; tuvaletin yenilenmesi; yükselti için kerpiç duvar; bahçe kapısı tamiri; yeni doğrama sokak kapısı; avlu duvarının içine ve dışına derz ve duvar üzerine kireçli kiremit örtü yapılması (MŞS 214: 102).

2.8 Sultâniye Hamâmı'na Ait Keşifler ve Tamirâtlar

Hamâm, Sultân Câmii'nin kuzey doğusunda yer almaktadır. Doğudan batıya doğru çifte hamâm olarak yapılmıştır. Osmanlı topraklarındaki iyi hamâmlardan kabul edilmektedir. Erkek hamâm giriş kapısı üzerindeki kitabeden 1539 yılında yapıldığı anlaşılmaktadır. Kanuni, hamâmı annesinin vefatı (1534) üzerine onun adına yaptırmıştır (Konyalı, 1969: 54). Hamâm Mimar Sinan'ın hassa mimarbaşı olduğu zamanda yapılmış olmasına rağmen Sinan'a nispet edilen hamâmlar arasında yer almamaktadır (Konyalı 1969: 55). Evliya Çelebi, eserinde hamamın güzelliğinden bahsetmiştir (Evliya Çelebi, 2011: 9/43). Hamamın mimari özellikleri ile ilgili bazı eserlerde bilgi bulunmaktadır. (Yavaş, 1997: 126). Yunanlıların çıkardıkları yangına kadar hem erkekler hem de kadınlar hamâmı kullanılmakta idi. Hamâm, yangın sonrasında bir ara Kızılay deposu olarak kullanılmıştır. 1967 yılında tamirine teşebbüs edilmiş ise de ihalesi ancak 1969 yılında yapılabilmıştır (Yörükoğlu, 1984: 108-109). Hamâm halen açık olup halka hizmet vermektedir.

Erkek ve kadın hamâmlarının câmekânlarında, kubbelerinde, ocaklarında, korkuluklarında, halvetlerinde, kapılarında, künklerinde, çatılarında, kurnalarında, lağımalarında ve kapılarında tamirât yapılması gerektiği 1764 tarihli keşif defterindeki bilgilerden anlaşılmaktadır. Keşif defterine göre, Sultâniye Hamâmı câmekânında⁸ yer yer sıva ve badana yapılması; hamâm kubbe camlarının yenilenmesi; hamâmın büyük ocağının temizlenmesi; hamâm tırabzanının tamiri ve boyasının yenilenmesi; hamâm ocağı çevresine od taşı; hamâm içinde sıva ve badana tamiri; hamâm kubbesinde sıva ve badana tamiri; hamâmın halvetlerinde (sıcak bölme) sıva ve badana tamiri; hamâmın kapı arasına sıva ve badana; hamâmın içinde ve dışında gerekli olan yerlere künk yerleştirilmesi; hamâm içindeki büyük kubbenin tamiri ile sıva ve badanasının yapımı; hamâmın iç halvetlerinde sıva ve badana tamiri; hamâm içindeki kubbelerde sıva ve badana tamiri; hamâmın kapı arasına sıva ve badana tamiri; her iki hamâm (erkek ve kadın hamâmı) için gerekli yerlere sıva ve yeni künk; erkek ve kadın hamâmının ocak kafeslerinin tamiri; hamâmın çevre duvarlarına derz; hamâm çatısının tamiri ile kiremidinin aktarımı; hamâm cam duvarının tamiri; erkek ve kadın hamâmlarının kurnalarının (su teknesi) ağartılması; hamâm câmekânında tamirât ve döşeme; hamâm lağımalarının temizlenmesi ve hamâma yeni kapı yapılması gerekmektedir (MŞS 214: 48).

Tamirât sonrasına ait 1765 tarihli raporda hamâmda gerçekleştirilen tamirâtlar şu şekilde belirtilmiştir: Hamâm dışında bulunan câmekâna ve kubbe çevre duvarlarına yer yer sıva ve badana; hamâm

8 Hamamlarda elbise soyunulan camlı yer (Devellioğlu, 2013: 139).

câmekânında bulunan sofaların tamiri; câmekâna yeni tirabzan ve boya; câmekânda hamâmcı yerine üzeri sütunlu, tavanlı ve korkuluklu ve boyalı sofa; câmekânda kubbe çevresine cam duvar ve örme tel; câmekân şadırvanındaki bardağın ağartılması; hamâmın büyük kubbesine, hamâm içindeki çevre duvarına, hamâm içindeki halvetlere, hamâm içindeki koltuklara, hamâm soğukluğuna, duvarlarına ve kubbelerine yer yer sıva, badana ve boya; hamâmın içine ve dışına 1090 adet tepe camı; hamâm içindeki on bir adet kurnanın ağartılması; hamâm içindeki mermerin yerine konulması; hamâm cehennemliğinin temizlenmesi; hamâma keçeli dört yeni kapı; hamâma yeni doğrama sokak kapısı; hamâm kubbeleri çevresine derz; hamâm külhanı üzerindeki çatının tamiri ve kiremidinin aktarımı; hamâm külhan duvarına adi sütun ve külhan duvarının tamiri; hamâma yeni külhan; hamâmın iç ve dış su haznesinin tamiri; hamâm kubbelerine ve diğer yerlere hatlı için taban omurgası yapılması (MŞS 214: 103). Hamâm cehennemliklerinin, külhanların tamiri ile hamâm kubbelerine takılacak camlar hakkında ilk keşif defterinde bilgi bulunmamaktadır.

2.9 Kadınlar Hamâmı'na Ait Tamirâtlar

Vakıf yapıların tamirâtına dair yapılan ilk keşifte Sultân Hamâmı'nın erkek ve kadınlara ait kısımları birlikte değerlendirilmiş iken tamirât sonrası yapılan keşifte her iki hamâm için ayrı ayrı keşif raporu hazırlanmıştır. Kadın hamâmının tamirâtına ait raporda hamâmda şu tamirâtların yapıldığı belirtilmiştir: Kadın hamâmı câmekânındaki büyük kubbe ile çevre duvarlarına sıva ve badana; hamâm câmekânı içindeki sofalara tuğla döşeme; hamâm câmekânı içindeki sofalara yeni tirabzan; havuz tarafına tirabzan ile tahta döşeme; câmekânın kubbesi çevresine tel ve astarlı cam duvar; büyük kubbe içerisine sıva ve badana; hamâm içindeki çevre duvarlarına, üç halvete, koltuklara, hamâmın soğukluk çevre duvarlarına yer yer sıva ve badana; soğukluğa yeni kayrak ve döşeme sofa; hamâmdaki mermeri yerine koyma; câmekânda mermer döşeme tamirâtı; hamâm cehennemliğinin temizlenmesi; keçeli üç yeni hamâm kapısı; hamâm dışındaki duvarlara derz; hamâmın dış avlu duvarı üzerine tuğla döşeme; hamâm duvarı üzerine kireçli kiremit oluk; hamâm üzerine kiremitli yeni sundurma çatı ve taban; sokak kapısı bitişiğine taş duvar; sokak kapısı bitişiğine taş duvar; hamâmda üç pencerenin yenilenmesi; hamâm içinde ve dışında dolaştırma 420 adet şah künk; hamâma yeni sokak kapısı ve hamâm kazanı yenilemesi (MŞS 214: 103-104).

2.10 Sultâniye Mektebi'ne Ait Keşifler ve Tamirâtlar

Hafsa Sultân vakfiyesine göre 1523 yılında inşa edilen câmi, medrese, imâret, zâviye gibi yapıların yanında sıbyân mektebi de bulunmaktadır (Yörükoğlu, 1984: 83). Bu mektep, medrese ile hamâm arasında bulunmaktadır. Mektep iki odadan meydana gelmekte olup odaları sekizgen kasnaklı iki kubbe kaplamaktadır (Yavaş, 1997: 126). Vakfiyeye göre burada görevli muallime günde beş, halifeye üç dirhem verilecektir. Mektepte okuyacak çocuklar fakir olanlar arasından seçilecek, öğrencilerin elbiseleri için günde iki dirhem verilecektir (Gökçen, 1946: 129).

Mektebin tamirine dair 1764 tarihli keşif defterine göre, altı adet cam çerçeve ve pencerenin yenilenmesi; mektep cam duvarının tamiri; kanadıyla mektebe bir adet dolap yapımı; mektep içindeki kubbe ile çevre duvarlarının sıva ve badanasının tamiri; mektebe tuğla döşeme; mektep kara tahtasının yenilenmesi; mektebe yeni davlumbaz; mektebe yeni kenîf (tuvalet); mektebe tahta kapı; mektebin dışına pencere kanadı; mektebin çevre duvarlarında yer yer sıva ve boya tamiri; mektep dış kapısı üzerine cila yapılması gerekli görülmüştür (MŞS 214: 48-49).

Sultâniye Mektebi'nde yapılan tamirât 1765 tarihli defterde şu şekilde zikredilmiştir: Mektebin içindeki ve dışındaki oda ve sofalara tuğla döşeme; mektebin içinde ve dışında bulunan iki kubbeye ve çevre duvarlarına yer yer sıva ve badana; mektebin içindeki ve dışındaki on bir pencerenin, kanatlarının ve çerçevelerinin yenilenmesi; mektep içine derz, mektep bitişiğine yeni kerpiç duvar; mektep kapısının bitişiğine taş duvar ile sıra tahtası ve mektebe yeni sokak kapısı yapılması (MŞS 214: 102-103).

2.11 Vakfa Bağlı Habarlı Çeşmesi

Yapılan ilk keşfe göre Sultâniye vakfına bağlı Habarlı diye bilinen çeşmenin üzerine pervazlı bir saçak, tavan ve çatı yapılması gerekmektedir (MŞS 214: 46).

2.12 Hafsa Sultân Külliyesi Müştemilatındaki Yapıların Kurşunlarına Ait Keşifler

Külliye müştemilatında, her bir levhası 16 kuruştan 150 adet (2400 kuruş) kurşun levhanın değiştirilmesi ve 112 levha (1792 kuruş) kurşunun da yenilenmesi gerektiği yapılan ilk keşifte belirtilmiştir.

3. Sultân Murâd Hân Külliyesi

3.1. Sultân Murâd Hân Câmii'ne Ait Keşifler ve Tamirâtlar

1764 tarihinde hazırlanan ilk keşif defterinden anlaşıldığına göre câmi avlusundaki on yedi hângâh odasında, kapı ve pencerelerde, hângâh dehlizlerinde, korkuluklarda, minberde, kubbelerde, kandil zincirlerinde, mahfilde, şadırvanda, sütunlarda, câmi çevre duvarlarında, Yaz Mescidi'nde tamirât yapılması düşünülmüştür. Keşif defterinde, yapılması gereken tamirât şu şekilde belirtilmiştir: Câmi avlusundaki on yedi hângâh odalarının iç ve dış sıvasının, döşemesinin, kapı ve pencere kanatlarının tamiri; hângâh odalarının önündeki dehlizlere yeni çatı; hângâha adi ağaç sütun ve taban; câmi içindeki şadırvana lökün,⁹ kalay ve mermer beyazı derz; câmi avlusuna küfekî taş döşeme; câminin batsındaki duvara derz ve harpuşte; câmi kapıları üzerine renkli boyalı pervaz saçak ve çatı; câmiye yeni trabzan ve bu trabzana boya; câmiddeki mermer sütunların ağartılması; câmi içinde sıva, badana ve boya yenilemesi; câmi içindeki mahfilin, mermer sütunların ve korkulukların ağartılması; câmi içindeki yirmi iki adet pencere mermerinin ağartılması; câmi minberinin ağartılması; câminin eski ve yeni camlarının, çerçeve kanatlarının tamiri; câmi iç kapısının tamiri; câminin tüm kandil zincirlerinin tamiri ve boyanması; câmi dış dehlizinde, kubbe çevre duvarında sıva ve badana tamiri; câmiye yeni sokak kapısı; câminin müşebbek (örgülü) mermer korkuluklarının tamiri ve tabanlarının yenilemesi; câmi dışındaki sofaların örgülü mermerlerinin ağartılması; câmi avlusundaki Yaz Mescidi'nin kible tarafındaki yeni duvara derz yapılması; şadırvana kurşun örtülü yeni çatı ve sütun; şadırvana örgülü yeni tel; şadırvanın tüm mermerlerinin ağartılması; şadırvana lökün derz ve şadırvana ipli pirinç lüle (musluk) (MŞS 214: 49-50).

Tamirât sonrası yapılan keşifte câminin büyük ve küçük kubbelerinde, iç ve dış duvarlarında, müezzin mahfilinde, kapı pencere ve çerçevelerinde, cam duvarlarında, vaiz kürsüsünde, minarelerinde, şerefelerinde, külahında, avizelerinde, dolaplarında, dış sofalarında, çatısında, sütunlarında, şadırvanında, avlu duvarlarında, tuvaletlerinde aşağıda belirtilen tamirler gerçekleştirilmiştir. Bu tamirler şunlardır: Câminin dört duvarına yer yer sıva ve badana ile duvar üzerindeki kalem işi boyaların ve yazıların yenilenmesi; câminin büyük kubbesinin renkli kalem işi boyalarının ve yazılarının yenilenmesi; büyük kubbede yeni cam duvar; büyük kubbede cam duvar tamiri; büyük kubbe dışında yeni astar cam duvar; orta tabakaya yeni cam duvar; orta tabakada cam duvar tamiri; kemerler içine cam duvar; kemerler içine yuvarlak yirmi iki cam duvar; yine kemerler altında yuvarlak cam duvar;

⁹ Lök, Lökün: Kireç, zeytinyağı, pamuk ve yumurta akının karıştırılmasıyla elde edilen; kırık ve çatlak çanak, çömlek ve künkleri birleştirmekte kullanılan macun (Türkçe Sözlük, 2011: 1594).

mihrap üzerindeki işlemeli, sanatlı dört cam duvarın tamiri; mihrap tarafında üç işleme cam astarın yenilemesi; mihrap tarafında işleme cam tamiri; câmi içinde yeni sekiz demir pencerenin boyanması; câmi içinde on dört çerçeve ve pencere tamirâtı; câmide mihrap, minber, mahfil, sütunlar, şebekeli korkuluk, hünkar mahfili, vaiz kürsüsü, kapı çerçeveleri ve sütunların ağartılması; korkuluk ve demir tamiri ile boya yenilemesi; câminin sokak demirinin, askı zincirinin tamiri ile ibrişim püskül; câmi içine altı köşeli tuğla döşeme; müezzin mahfilinde tırabzan tamiri ve boya yenilemesi; üç adet iç kapı tamiri; câmi içindeki dört dolabın tamiri; iki adet mahfil kapısının silme tamiri ve boya yenilemesi; câminin dış sofalarına bitişik duvarlara siva, boya ve badana; sofa üzerinde bulunan beş küçük kubbe altında ve kemer eteklerinde siva ve badana ile kubbe üzerlerine kalem işi renkli boya; câmi dışında sofaların mermer sütunlarının, başlıklarının ve minare kapılarının ağartılması; câminin doğu ve batı tarafındaki kapı ve koridor üzerinde uzun camlı, renkli boyalı, tavanlı ve kurşun örtülü çatı; câminin avlusu dışındaki eteklerde bulunan kemerler üzerindeki yontma küfekî taşlar harap olduğundan alçılı macun ile sıvanması; câminin iki tarafındaki tırabzanların yenilenmesi; câminin büyük kubbesi ile diğer kubbelerin alt taraflarında bulunan duvara çivileme alçılı siva; kurşun eteğinde hatlı için taban ve toprak döşeme; büyük kubbede bulunan alemin tamiri, demirin yağlanması, silinmesi ve milin yenilenmesi; câminin iki minaresinin şerefelerinin, külahlarının, avizelerinin tamiri; câmi dış duvarına derz ve badana; câminin batı tarafındaki bahçe kapısı üzerine yeni taş duvar, siva ve kiremit örtü; batı kapısına bitişik yeni taş duvar ve üzerine tuğla döşeme; câmi avlusundaki duvara derz; câmi şadırvanının tamiri ve boyasının yenilenmesi; şadırvan mermerinin ağartılması; şadırvan tel kafesi boyasının yenilenmesi; şadırvan havuzuna lökün derz; şadırvana üç piriç lüle; câminin orta kapı pervazının ve saçığının tamiri; iki adet yeni doğrama sokak kapısı; orta kapı merdivenlerine derz; câmi dış kapısı bitişikindeki merdivene taş duvar; tuvalet üzerine kiremit örtülü yeni çatı; tuvalet bitişik yol tarafına yeni taş duvar; yeni kayrak döşemeli, basamaklı ve bölme duvarlı tuvalet; tuvalet lağımının temizlenmesi; tuvalet dışına mahlût çatı; tuvalet bitişikinde bulunan büyük sokak kapısı yakınındaki duvara harpuşte; câmi avlusundaki doğu bahçe duvarının tamiri ve yenilenmesi; câminin orta kapısı bitişikine yeni bahçe duvarı ve câminin şadırvan avlusuna kayrak taş döşenmesi (MŞS 214: 104-106).

Câmide yapılan bu tamirler yanında Murâdiye Câmii dış avlusunda bulunan hângâh odalarında da bazı tamirler gerçekleştirilmiştir. Hângâh odalarında gerçekleştirilen onarımlar şunlardır: Câmi avlusundaki hângâh odalarının dış duvarlarına derz; hângâh odaları bitişikindeki kapıların iki tarafında bulunan duvara siva ve üzerine harpuşte; hângâh odalarına yeni siva, tuğla döşeme, yüklük, pencere, ocak davlumbazı ve kapı tamiri; hângâh koridorlarında çatı yenilemesi; hângâh koridorlarında karma çatı; çatı altında on beş sütun ve üzerine tavan; hângâh koridorlarına yeni tuğla döşeme; hângâhın on sekiz adet kubbeleri çevresine derz; hângâhın on sekiz kubbesinin kurşun eteklerine hatlı için taban; zikri geçen koridora yer yer siva ve badana; hângâhın dış duvarlarına derz ve hângâh odalarından üç oda kapısının tamiri (MŞS 214: 105). Tamirlere dair bu kayıtlar câmide ve hângâh odalarında büyük bir tadilatın yapıldığını göstermektedir.

3.2. Murâdiye Câmii Dış Medresesi'ne Ait Keşifler ve Tamirâtlar

Medrese, câmi ile imâret arasında yer alıyordu. Medrese 1585 yılından sonra inşa edilmiş ve 1592 yılında gerçekleştirilen müderris ataması ile eğitime başlamıştır (Emecen, 1989: 103; Acun, 1989: 216). Medrese, 30,65x37,50 ebadında bir dikdörtgen saha üzerine inşa edilmiştir. Medresenin güney tarafında dışa doğru çıkıntı yapan 7,40x7,50 m boyutlarında bir dârülkurrâ vardır. Dârülkurrâ, iki yanında üçer oda

ile medresenin güney sınırını oluşturmaktadır. Bugün de ayakta olan medrese Manisa arkeoloji müzesi olarak kullanılmaktadır (Yücel, 1965: 213).

Tamirâta dair yapılan keşfe göre dış medresede yapılması gereken tamirler şunlardır: Câminin Dış Medresesi dershânesine cam duvar; dershânenin altı adet penceresine örme tel ile pencerelerin çerçeve ve kanatlarında tamirât; medrese hücrelerine ve dehlizlerine sıva ve badana, hücrelerin kapı ve pencere kanatlarına tamirât; medrese lağımının temizlenmesi; medresenin kible tarafındaki bahçe duvarını yükseltmek için yeni duvar ve harpuşte; medresenin üç tuvaletine derz; medrese kapılarının yenilenmesi; medreseye basamak ve maslak inşası; medrese çamaşırhânesine yeni cam duvar; çamaşırhâneye mermer tekne; müderrislere meşruta odaların, bu odaların tuvaletlerinin, mutfağının ve kilerinin tamiri (MŞS 214: 50).

Tamirât kayıtları Sultân Murâd Hân Medresesi'nde on dokuz adet hücre, dershâne, tuvalet, çamaşırhâne ve şadırvan bulunduğunu göstermektedir. Medreseye ait bu yapılarda birtakım tamirler gerçekleştirilmiş ve bunlar 1765 tarihli keşif defterinde belirtilmiştir. Tamir sonrası yapılan keşfe göre medresede şu tadilatlar yapılmıştır: Medresenin on dokuz odasının içine yer yer sıva ve badana; bu odalara dolap, yüklük, pencere, kapı, tuğla döşeme ve musandıra yapımı; medrese koridorunun çevre duvarına, kubbelerine ve kemerlerine yer yer sıva ve badana; medrese koridorlarındaki on dokuz adet mermer sütun ile başlıklarının ağartılması; medrese koridorlarına yeni tuğla döşeme; medrese dershânesinin sekiz camına çerçeve, tel, sıva ve badana; dershâneye cam çerçevesi ve kanatları doğramadan altı yeni pencere; dershâne içindeki dolabın tamiri ve boyasının yenilenmesi; dershâne içindeki kubbe ile çevre duvarlarında sıva ve badana tamiri; medrese içindeki şadırvana kurşun örtülü, Bağdavî kubbeli, uzun camlı, renkli boyalı çatı ve sütunlar arasına kemer; şadırvan çatısı altında boyalı altı sütun ile oturaklar; medrese odaları kapılarına küfekî çerçeve; şadırvanın içine ve dışına lökün derz; şadırvan kadeh ve mermerinin ağartılması; yeni demir parmaklık ve üzeri kubbeli ve boyalı piriç örme tel; şadırvan çevresine basamak, küfekî taştan duvar; şadırvana yeni on piriç lüle; medrese çamaşırhânesi taş ocağının yenilenmesi ve çevre duvarının tamiri; çamaşırhânenin taşını mevcut yerine koyma ve döşeme; çamaşırhâneye cam; üzeri kiremit örtülü, kireçli yeni çevre duvarı ve taş basamaklı tuvalet; tuvalet içine derz; medreseye yeni kapı ve bu kapının boyasının yenilenmesi; medrese kapısına yontma küfekî taş; câminin kible tarafındaki bahçe duvarını yükseltmek için ilave taş duvar; ilave duvarın altındaki eski duvara derz; medrese odalarının kubbeleri altına hatıl için taban; medrese avlusuna yeni kaldırım; kubbeler çevresine derz ve taştan kazan ocağı inşası (MŞS 214: 106-107).

3.3. Sultân Murâd Hân İmâreti'ne Ait Keşifler ve Tamirâtlar

Câmi imâreti ilk câminin mevcut olduğu 1581 yılında faaliyete geçmiş ve câminin ikinci defa inşası sırasında genişletilmiş (Emecen, 1989: 103; Acun, 1989 216) ve 994/1585 tarihinde tamamlanmıştır (Su, 1940: 17). İmâret, medresenin doğusunda olup dikdörtgen planlı, açık avlulu ve revaklıdır. Ortasında kare biçimli bir mermer şadırvan bulunan bir avlunun etrafını yirmi kubbeli bir revak kuşatmaktadır. Külliye ait dükkânlar imâretin kuzeydoğu duvarına bitişik olarak yan yana sıralanmıştır (Karakaya, 2006: 202). Dükkânlar ile imâret etrafındaki kaldırımların döşemesi 1592 yılında tamamlanmıştır.

1764 tarihli keşif defterinde Murâdiye İmâreti'ne ait iki fırının tamir edilmesi; aş ocağına üç adet od taşı ve kürsü taşı konulması; imâretin pencere ve cam kanadının yenilenmesi, imâret kubbelerine derz, kilerine yeni kapı ve imârete yeni sokak kapısı yapılması gerektiği yapılan ilk keşifte belirtilmiştir (MŞS 214: 50).

Sultân Murâd Hân İmâreti'nde yapılan onarımlar Sultâniye İmâreti'ne göre daha azdır. Bu imârette fırın tamir edilmiş, imâretin döşemesi ve kemeri yenilenmiş, imâret kubbeleri üzerinde bulunan koltuklara derz, imâret kubbeleri kurşun eteklerine hatlı için taban ve imârete ağaçtan mükemmel yeni bir kapı yapılmıştır (MŞS 214: 107).

3.4. Müderrislere Vakfedilen Eve Ait Tamirâtlar

Murâdiye Külliyesi hayrâtı arasında medrese hocalarına vakfedilmiş bir menzil bulunmaktadır. Tamirât kayıtlarından bu evin dört odasının bulunduğu anlaşılmaktadır. Vakfedilen bu evde gerçekleştirilen tamirler şunlardır: Uzun cam tavanlı, doğrama kanatlı, musandıralı, cam pencereli, alt ve üst katında dört odası bulunan bu eve yeni mutfak, kiler, tuvalet ve üzeri kiremit örtülü çatı ve müderris evinin hususi yol tarafına yarısı taş yarısı kireç ve üzeri kiremitle örtülü yeni duvar yapılmıştır (MŞS 214: 107).

3.5. Vakfa Bağlı Server Ağa Mescidi'ne Ait Keşifler ve Tamirâtlar

Server Ağa Mescidi, tamirâtlara dair yapılan ilk keşifte Vâlîde-i Şehinşâh Câmii vakıfları arasında gösterilmiş iken, tamirât sonrası hazırlanan keşif defterinde ise Sultân Murâd Hân Câmii vakıfları arasında zikredilmiştir.

1764 tarihli ilk keşif defterinde Server Ağa Mescidi'nin haraba yüz tuttuğu, çevre taş duvarlarının, pencerelerinin, kapısının, tavanının ve koridorlarının tamir edilmesi gerektiği belirtilmiştir (MŞS 214: 53).

Mescit, tamirât sonrası hazırlanan 1765 tarihli raporda Sultân Murâd Hân vakıfları arasında gösterilmiştir. Bu keşif raporunda, mescidin tamamıyla harap olmaya yüz tuttuğu, mevcut enkazının dahi kullanılmaya uygun olmadığından bahisle yeniden inşaya muhtaç olduğu belirtilmiştir. Bu durumda mescit, uzun camlı, tavanlı, çevresi taş duvarlı, tuğla döşemeli, pencereli, camlı, dışarısı koridorlu, adi boyalı olarak diğer müştemilatıyla yeniden yapılacaktır. Bunlar dışında, mescit avlusuna karışık kayrak döşemesi ve yenilemesi; döşeme çevresindeki taş set duvarın yenilenmesi, mescide mahlût tuvalet; uzun camlı, renkli boyalı, tavanlı yeni pervaz saçak ve yeni doğrama sokak kapısı yapımı; mescit dışındaki çeşmenin tamiri ve üzerine yeni çatı yapımı; yükselti için sokak duvarı üzerine karışık duvar ve üzerine derz uygulaması gerçekleştirilmiştir (MŞS 214: 107).

3.6. Server Ağa Mescidi Avlusundaki Mektebe Ait Keşifler ve Tamirâtlar

İlk keşif raporunda bu mektep Vâlîde-i Şehinşâh vakıfları arasında zikredilmiştir. Burada yer alan kayıtlarda mektebin Server Ağa Mescidi içinde olduğu ve harap halde bulunduğu belirtilmiş ve mektebe yeniden çevre duvarı, pencere, tavan ve çatı yapılması gerektiği belirtilmiştir (MŞS 214: 53). Bu mektebin, tamirât sonrası hazırlanan keşif raporunda ise Sultân Murâd vakıf yapıları içinde zikredilen Server Ağa Mescidi içinde olduğu belirtilmektedir. Bu raporda, yeniden inşa edilen bu mektebin çatılı, basma tavanlı, tuğla döşemeli, duvarı camlı, dışarısı koridorlu ve adi sütunlu olduğu ifade edilmiştir (MŞS 214: 107). Hem Hâtûniye hem de Murâdiye vakıf yapıları içinde gösterilen bu mektebin Murâdiye külliyesi yapılarından biri olması muhtemeldir. Zira Murâdiye Câmii'ne bağlı vakıf yapıları içerisinde bu mektep dışında zikredilen bir mektep bulunmamaktadır.

3.7. Murâdiye Külliyesi Vakfı Yapılarının Kurşunlarına Ait Keşifler

Külliye ait yapılarda, her bir levhası 16 kuruştan 440 adet (7040 kuruş) kurşun levhanın değiştirilmesi ve 140 levha (2240 kuruş) kurşunun da yenilenmesi gerektiği yapılan ilk keşifte belirtilmiştir (MŞS 214: 50).

4. Hâtuniye Külliyesi

Vâlîde-i Şehinşâh Külliyesi/Hâtûniye Külliyesi; câmi, imâret, mektep ve bunlara gelir sağlayan han ve iki hamâmdan oluşmasına rağmen (Emecen, 1989: 94) 1764-1765 tarihli keşif ve tamirât kayıtlarında imârete dair bir bilgi bulunmaması imâretin harap olup yıkıldığını göstermektedir.

4.1. Hâtûniye Câmii'ne Ait Keşifler ve Tamirâtlar

Câmi, Şehzade Şehinşâh'ın annesi Hüsnîşâh Sultân tarafından 1490 tarihinde yaptırılmıştır. XVI. yüzyılda Manisa'nın büyük câmilerinden olan bu yapı Manisa büyük çarşısının yanında bulunuyordu. Câmi bitişiğinde câmi vakfına ait 23 dükkân, çarşı içinde 40 dükkân, beş attar ve üç tane de kasap dükkânı bulunuyordu. Kurşunlu Han da câmi vakfına gelir sağlayan yapılardandı (Emecen 1989: 94) Evliya Çelebi, câminin tahlî pazarı içinde bulunduğunu ve cemaatinin çok olduğunu belirtmektedir (Evliya Çelebi 2011: 9/40). Caminin mimari özellikleri bazı eserlerde bilgiler bulunmaktadır (Uluçay ve Gökçenb 1939: 98).

Vâlîde-i Şehinşâh Câmii'nde 1764 tarihinde yapılan keşifte şu tamirlerin yapılmasının gerekli olduğu belirtilmiştir: Câmi sofasında yıkılmaya meyilli altı sütunun sağlamlaştırılması; sofadaki beş kubbeye ve çevre duvarlarına yer yer sıva ve badana; câmi sofasındaki ağaç parmaklıkların yenilenmesi; sofa altında bulunan duvarlara, câmi çevre duvarlarına ve câmi büyük kubbesinin çevresine derz; câmi içindeki bazı yerlerin sıvasının, badanasının ve boyasının yenilenmesi; câmi içindeki on iki pencere kanadının ve çerçevesinin tamiri ve boyanması; bu pencerelerin tellerinin yenilenmesi; müezzin mahfilindeki tahta döşemenin, tirabzanın ve tahta tavan boyasının yenilenmesi; minberde boya ve yağlama tamiri; yeni pabuçluk tahtası; câmi içindeki sofaya yeni tirabzan yapımı ve bu tirabzanın boyanması; câminin iki kapısında tamirât; câmi kandillerini asmak için kullanılan demir zincirlerin tamiri; câmi içindeki cam duvarın tel çerçevesinin tamiri; câmi kapısından çeşmeye varıncaya kadar olan alana kaldırım; minarenin şerefesinin, korkuluğunun ve tabanının tamiri; câmi avlusuna karışık od taşı ve câmi merdivenine küfeki taş döşeme; şadırvan telinin yenilenmesi; şadırvan tabanına lökün derz yapılması; şadırvan çevresindeki mermerlerin ağartılması; şadırvan çevresine derz; câmiye yeni sokak kapısı; harap olan altı adet câmi tuvaletine yeni taş duvar yapımı (MŞS 214: 51-52).

Bu câmide de diğer iki câmide yapılanlara benzer onarımlar gerçekleştirilmiştir. Tamirât sonrası hazırlanan 1765 tarihli keşif defterine göre câmide yapılan onarımlar şunlardır: Câminin içinde çevre duvarları ile beş adet kubbeye yer yer sıva yapılması ve mihrap işleminin ve boyasının yenilenmesi; câmi içine yeni cam duvar; câmi içinde cam duvar tamiri; câmi içindeki cam astara yeni bakır örme tel ve çerçeve; câmi mahfilinde tamirât, mahfil basamak boyasının yenilenmesi; üç yeni cam çerçeve, demir pencerelere yeni boya ve pencere kanadı tamiri; câmi içinde pencere ve çerçeve tamiri ile boya yenilemesi; pencerelere yeni örme tel çerçeve; câmideki dolabın tamiri ve boyasının yenilenmesi; minbere yeni boya ve külah; mahfil altına yeni cüz dolabı; câmi içindeki zincirin tamiri ve yeni sokak demiri; câmi iç kapılarında tamirât ve yeni boya; câmi dışındaki sofa duvarlarına yer yer sıva, badana ve boya; aşı boyalı parmaklığın tamiri; câmi dışında yan yatmaya yüz tutmuş sütunların sağlamlaştırılması için demir kiriş; câmi pencere çerçevelerinin ve kapı sövelerinin ağartılması; kurşun altında kemerler arasında yeni aşı boyalı tahta perde; taşı yerine koyma ve merdiven basamağını tamir; câmi dışındaki sofanın tamiri; câmi dışındaki kubbelerin dört tarafına cilalı derz; câmi dış bahçe duvarına derz; câmi kubbelerinde bulunan kurşun eteklere hatıl için taban; bahçe duvarını yükseltmek için taş duvar ve üzerine harpuşte; mevcut duvara derz; yeni bahçe kapısı; câmi bahçesi bitişiğine harpuşteli yeni duvar; câmi avlusundaki taşı mevcut yerine koyma; câmi avlusuna yeni taş döşeme; câmi medrese odaları önüne yeni kaldırım; şadırvan mermerinin ağartılması, boyasının yenilenmesi ve basamağının tamiri;

câmi avlusunda yükselti için duvar; yükselti için ilave edilen duvarın altındaki eski duvarın iki tarafına derz; câmi içindeki orta kapı üzerine uzun cam tavanlı ve renkli boyalı çatı; zikredilen çatı altına doğrama kapı ve boya; câminin dışında doğu tarafta bulunan büyük kapının tamiri ve boyasının yenilenmesi (MŞS 214: 108-109).

4.2. Hâtûniye Medresesi'ne Ait Keşifler ve Tamirâtlar

Yapılan ilk keşfe göre, altı adet medrese hüccresinin tavan ve kapısının yenilenmesi, duvarlarının, pencerelerinin tamiri ve gerekli yerlerinin siva ve badanasının yapılması gerektiği belirtilmiştir (MŞS 214: 51).

Tamirât sonrasında hazırlanan deftere göre, câmi avlusunda bulunduğu belirtilen sekiz medrese hüccresine yeni çatı ve tavan yapılmış; odaların sıvası, tahta döşemesi yenilenmiş; koridor, pencere ve ocaklarda tamirât yapılmıştır (MŞS 214: 109).

4.3. Hâtûniye Mektebi'ne Ait Keşifler ve Tamirâtlar

Halen ayakta olan mektep iki kubbe ile örtülüdür. Yapılan ilk keşifte mektebin içine derz; mektebe pencere kanadı, çerçeve ve tel; mektep ocağının tamiri, mektebe çift cam duvar; mektebe yeni kapı; mektep kapısının çevre duvarlarına derz yapılması gerektiği belirtilmiştir (MŞS 214: 52).

Yapılan tamirâtlar mektebin duvarları, sofası, taban döşemesi, kapısı, penceresi ve tuvaleti ile ilgilidir. Tamirât sonrası hazırlanan keşif defterine göre mektepte yapılan tamirâtlar şunlardır: Mektebin kubbesine ve çevre duvarlarına siva ve badana; mektebe cam çerçevesi, tel örmeli ve kanatlı yeni pencere; ocak tamiri ve davlumbaz yenilemesi; mektep içine ve sofasına yeni beş cam duvar; mektep içine ve dışına tuğla döşeme; mektebin çevre duvarlarına cilalı derz; mektep kapısının tamiri; mektep avlusuna yeni taş duvar; mektep dış kapısı üzerine yeni çatı; dış kapı arasındaki oturma set duvarı üzerine döşeme; koğuş tahtasından yeni büyük kapı; câmi sokak kapısı üzerine uzun camlı, tavanlı süleyen boyalı pervaz saçak ve çatı; kapı arasında çatı tamiri ve kiremit aktarımı; tuvaletler altına beylik çarşı tuğladan mağara; mağara üzerine taş döşeme ve küfeki basamak; mağara döşemesi üzerine bölme taş duvar; tuvalet üzerine yeni çatı; tuvaletlere yeni kapı; tuvalet dışına yeni taş duvar; tuvalet avlusuna yeni kaldırım; tuvalet avlusuna yeni sel yolu; sel yolu üzerine kireçli kiremitli çatı; sel yolu üzerindeki çatı altına bir sütun ve taban; tuvaletin bahçe bitişiğine yeni duvar; câminin orta kapısından tuvalete varıncaya kadarki yere kaldırım ve tuvalet çeşmelerine sekiz yeni musluk (MŞS 214: 109).

4.4. Câmî Vakfî Müsakkafatından Kurşunlu Hân'a Ait Keşifler ve Tamirâtlar

Kurşunlu Han, II. Bayezid'in hanımlarından Hüsnuşâh Sultân tarafından yaptırılmıştır (Yavaş, 2002: 448). Evliya Çelebi hanın büyük, kırk ocaklı ve kırk kubbeli olduğunu, tahıl pazarında bulunduğunu, içinde Acem ve Arap tüccarların oturduğunu, hana Hâtûniye Hanı denildiğini belirtmektedir (Evliya, Çelebi 2011: 9/42). Han 1020/1611 yılında meydana gelen depremde harap olmuş ve tamiri için İstanbul'dan emir gönderilmiştir. Han, 1053/1643 tarihinde büyük tamirât görmüştür. (Gökçen, 1946: 154, 158; Yavaş 2002: 448).

Hâtûniye Câmîi'ne gelir sağlamak için inşa edilen Kurşunlu Han'da zamanla meydana gelen yıpranmalar dolayısı ile bazı tamirlerin yapılması gerekli görülmüştür. 1764 tarihinde yapılan keşfe göre handa şu tamirâtların yapılması gerektiği belirtilmiştir: Câmî müsakkafatından Kurşunlu Han'ın alt ve üst katındaki kubbeli taş odalara pencere ve kapı takılması, gerekli yerlere döşeme, siva ve badana yapılması; hanın koridorları üzerindeki kubbe duvarlarının tamir edilmesi, sıvanması ve boyanması; handaki koridorlara derz yapımı ve han döşemelerinde, koridorlarında, hanın üst katındaki beş tuvalette, han ahır çatısında tamirât yapılması; ahır kiremidinin aktarılması, han avlusuna baştanbaşa kaldırım yapılması; han içindeki

havuza lökün derz, han dışına çivileme derz, hana yeni büyük kapı, handan başlayarak saray meydanına kadarki olan kısımda yer alan lağımın temizliğinin yapılması gerekmektedir (MŞS 214: 52).

İki katlı olup oda sayısı hayli fazla olan hanın muhtelif yerlerinde onarımlar gerçekleştirilmiştir. Onarım sonrası hazırlanan 1765 tarihli keşif defterinde handa yapılan tamirâtlar şu şekilde belirtilmiştir: Hanın alt ve üst katındaki yetmiş sekiz odada sıva ve badana tamiri, tuğla döşemesi, oda kapılarının tamiri ve yenilenmesi; hanın alt ve üst katlarında, koridorlarda ve kubbelerde yer yer sıva ve badana tamiri; koridorun dört tarafında tırabzan yenilemesi; hanın üst kat tuvaletleri altına taş duvar; tuvalet altındaki duvara beylik çarşı tuğladan mağara; mağara üzerine rıhtım ızgara; mağara üzerine siyah taş döşeme; tuvaletlere beş yeni kapı; tuvaletin çevre duvarlarında sıva ve badana tamiri; hanın dış ahır üzerindeki çatının tamiri ve kiremidinin aktarımı; hanın üç taş merdivenin otuz sekiz basamağının tamiri; han içindeki ahır çatısının tamiri ve kiremidinin aktarımı; han bitişiğindeki taş duvarın yenilenmesi; hanın dışında ve içinde gerekli bazı yerlere derz; han avlusuna karışık kaldırım; hana mükemmel sokak kapısı; hanın büyük kapısı eşiğinin taşını kaldırıp yerine koyma; hanın merdiveni altında sundurma çatı; handan câmi tuvaletine varıncaya kadarki lağım kanallarının temizlenmesi (MŞS 214: 109-110). Bu kayıtlar han tuvaletlerinde ve lağımında önemli tadilatın yapıldığını göstermektedir.

4.5. Câmî Vakfından Serâbâd Hamâmı'na Ait Keşifler ve Tamirâtlar

Bugün mevcut olmayan ve harabesi Serabad Câmii yanında bulunan hamâm bir zamanlar Hâtûniye Câmii'ne gelir sağlayan yapılandı. İncelediğimiz dönemde ayakta olan hamâmın tamirine dair keşifler yapılmıştır (Gökçen, 1946: 157).

1764 tarihinde yapılan ilk keşfe göre hamâmda şu tamirlerin yapılması gerektiği belirtilmiştir: Câmî vakfından Serabâd Hamâmı'nın iki halvet ve soğukluk kubbelerinin tamiri ile sıva ve badanalarının yapılması; hamâm halvetinde mermer döşeme tamiri; hamâm cehennemliğinin¹⁰ temizlenmesi; hamâmının beş adet mermer kurnasının ağartılması; hamâma yeni kapı; hamâma on adet yeni pirinç lüle ve bunların yerine takılması; hamâm câmekânında duvar, sıva ve badana tamiri; hamâm câmekânına küfekî taş döşeme; hamâm haznesine cilalı sıva, lökün ve kalay; hamâm câmekânı kubbesine ve çevre duvarlarına sıva ve badana tamiri; hamâmın dış duvarlarına derz; hamâm kubbeleri üzerine kiremit oluk; hamâm kubbelerine yeni seksen adet cam; hamâma telli cam duvar; külhan üzerindeki çatının bazı yerlerinin tamiri ve kiremidinin aktarımı; külhan ağızındaki taş duvarın tamiri; hamâm içindeki kurnalara su dolaştıran künklerin yenilenmesi (MŞS 214: 52-53).

Hamâm'da Sultâniye erkek ve kadın hamâmlarında yapılan onarımlara benzer tamirâtlar gerçekleştirilmiştir. Tamirâtlar hamâmın pek çok yerinde gerçekleştirilmiştir. Hamâmda yapılan onarımlar şunlardır: Hamâm içinde bulunan iki halvete, soğukluğa ve kubbelerin çevre duvarlarına sıva, badana ve boya; hamâm içine karışık taş döşeme; hamâm cehennemliğinin temizlenmesi; hamâm halvetlerine keçeli dokuz kapı; hamâm kurnalarına iki pirinç musluk; hamâm câmekânında tamirât ve câmekâna taş döşeme; hamâm haznesi içine sıva ve lökün kalay; câmekândaki kubbede ve çevre duvarlarında sıva ve badana tamiri; hamâmın dış duvarlarına derz ve badana; hamâm üzerine yeni kiremit oluk; hamâm câmekânına iki yeni cam duvar; hamâm külhanı üzerine kiremitli çatı; hamâm kurnalarına su dolaştırmak için elli adet künk; hamâm külhanı çevresine yeni taş duvar; hamâm içine yeni taş tuvalet; hamâm tuvaleti bitişiğindeki halvete yeni tuğla döşeme; hamâm içinde mermer döşeme tamirâtı; hamâmın kapı arasına sıva ve badana tamiri; hamâm câmekânındaki set duvarlara tuğla döşeme ve câmekân altındaki duvarın tamiri; hamâm pencerelerinin çerçeveleriyle yenilenmesi; hamâma peştamal kafesi; hamâm kubbeleri çevresinde tamirât; hamâm çevresine od taşı ve külhana yeni duvar (MŞS 214: 110).

10 Hamamlarda külhandan gelen sıcak havanın ısıtılması için oluşturulan galeri.

4.6. Saray Hamâmı'na Ait Keşifler ve Tamirâtlar

Bu hamâm, 1575 tarihli Saruhan Evkâf Defteri'nde Süleyman Hân'ın annesi imâreti vakıflarından biri olarak zikredilmesine rağmen (Erdoğan-Bıyık, 0217: 75) keşfe ve tamirâta ait kayıtlarda Vâlide-i Şehinşâh vakıf yapıları arasında gösterilmiştir. Bu hamâmın kurnalarının, şadırvan eşyalarının 1709 tarihinde çalındığına dair Manisa Sicilleri'nde bilgiler bulunmaktadır (Uluçay 1941: 48-49). Hamâm bugün için ayakta değildir. Ancak valilik binasının kuzey tarafında yeraltı otoparkı inşaatı sırasında bu hamâmın kalıntılara tesadüf edilmiş ve bu kalıntılar tarihi değerine hürmeten koruma altına alınmıştır.

1764 tarihinde hazırlanan ilk keşif defterine göre hamâmda şu tamirlerin yapılması gerektiği belirtilmiştir: Saray Hamâmı'na yeni külhan; hamâm çevresine taştan set duvar; hamâm dış duvarlarına derz; hamâm kubbeleri üzerine kiremit oluk; hamâm câmekânına derz ve bazı yerlerine sıva ve badana; hamâmın dört halvetine sıva ve badana; hamâm halvetlerine mermer döşeme; hamâm câmekânına küfekî taş döşeme; hamâm kurnalarına su dolaştırmak için yedek künk; hamâm kurnalarının ağartılması; hamâmın su haznesine lökün, kalay ve haznede sıva tamiri; hamâm câmekânında tırabzan yenilemesi; hamâmda basamak ağartılması; hamâmın ocak kafesinin tamiri; hamâm câmekânına çerçeve ile pencere; hamâm duvarına cam duvar; hamâm kapısı üzerine yeni sütun, tavan ve çatı; hamâm tuvaletinin tamiri; hamâm kubbelerine seksen adet tepe camı; hamâm bitişiğindeki çeşme üzerine pervazlı saçak; hamâm cehennemliğinin temizlenmesi ve hamâma yeni sokak kapısı yapılması (MŞS 214: 53-54).

Tamirât sonrası hazırlanan 1765 tarihli defterde Saray Hamâmı'nda şu tamirâtların yapıldığı görülmüştür: Hamâm içindeki iki halvete ve soğukluğa sıva ve badana tamiri; hamâm câmekânına sıva ve badana tamiri; hamâm câmekânına yeni cam bir duvar; câmekâna yeni tahta döşeme; câmekânın çevre set duvarlarının tamiri; hamâm içine karışık mermer döşeme; hamâm cehennemliğinin temizlenmesi; hamâm halvetlerine iki yeni kapı; hamâm câmekânında mevcut döşeme taşını yerine koyma; hamâm câmekânına kanatlık tahtadan yeni kapı; hamâm kapısı üzerine taş tuğla kemer; hamâm dış kapısı üzerine sundurma, kiremitli kireçli yeni çatı; çatı altına altı adi ağaç sütun; hamâm dışına iki tarafı beyaz sıvalı yeni taş duvar; çatı altında sofa duvarı yenilemesi; hamâm avlusuna karışık yeni taş duvar ve sıva; hamâm dışında kireçli ve kiremitli yeni duvar; hamâm dış duvarlarına ve kubbe çevresine derz; hamâmın beş kubbesine ve diğer gerekli yerlere oluklu kiremit; büyük kubbelere ve diğer kubbelere kırk tepe camı; hamâm kurnalarına dolaştırma künk; hamâm haznesi içine sıva ve lökün kalay; hamâm külhanı üzerindeki kiremidin aktarımı; çevresi ve tabanı od taşlı yeni külhan; hamâma mükemmel yeni sokak kapısı; sokak kapısı üzerine tavanlı, uzun camlı kiremitli çatı (MŞS 214: 110-111).

5. Külliyelerde Değiştirilen ve Yenilenen Kurşunlar

Hâtûniye Câmii ile Kurşunlu Han'da her bir levhası 16 kuruştan 1.290 adet kurşun levhanın (20.640 kuruş) değiştirilmesi ve yine her biri 16 kuruştan 188 levha kurşunun (2.832 kuruş) yenilenmesi gerektiği yapılan ilk keşifte belirtilmiştir (MŞS 214: 52). Tamirât sonrası hazırlanan keşif raporuna göre her üç külliye için vakıf yapıları ile bunlara gelir sağlamak için oluşturulan müsakkafâtın çatı ve kubbelerinde önemli miktarda kurşun levhanın yenilendiği ve değiştirildiği görülmektedir. 1765 tarihli deftere göre Sultân Murâd Hân Câmii ile imâreti, medresesi, şadırvanı, hângâhı, hücreleri ve diğer yerleri için her biri 16 kuruştan 2.718 levha (toplam 43.656 kuruş) kurşununun değiştirilmesi ve yenilenmesi; Vâlide-i Şehinşâh Câmii ile müsakkafâtından han ile diğer yerler için her biri 16 kuruştan 1.043 levha (toplam 16.683 kuruş) kurşunun değiştirilmesi ve yenilenmesi; Sultân Câmii Külliyesi vakıf yapıları için 2.700 kuruş değerinde kurşunun yenilenmesi ve değiştirilmesi işlemi gerçekleştirilmiştir (MŞS 214: 112).

6. Suyollarına Dair Keşifler Ve Tamirâtlar

Osmanlı döneminde şehirlerin su ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik çalışmalar vakıfların önemli faaliyet alanları içerisinde yer alıyordu. İstanbul başta olmak üzere taşra şehirlerinin suyunun temin edilmesi devlet otoritesinin ve sivil halkın önemli vazifelerindendi (Öztürk, 2019: 137). Su yapıları değişik sebeplerle bozuluyor ve bunlar vakıflar veya istifade edenler tarafından onarılıyordu. (Mehdi, 2008: 45, 47, 49, 50). Su yolları için vakfiyelerde değişik tabirler kullanılıyordu (Çiftçi, 2002: 62). Suyollarının bakım ve onarımı için değişik malzemeler kullanılıyor ve tamirler bu işten anlayan kişilerce yapılıyordu (Öztürk, 2019: 142; Başol vd. 2010: 10-12). Su yapılarında genellikle suyu bir araya getiren bentler ve havuzlar; suları başka yerlere akıtmada kullanılan dehlizler, kemerler ve tüneller; 30-40 metre aralıklarla inşa edilen ve taşınan suyun havalanmasına imkân veren bacalar tamir ediliyordu. Suyollarında Tophâne künkü, Süleymaniye künkü, Kaldı künkü ve Arnavut künkü gibi değişik çap ve ebatlarda künkler kullanılıyordu (Çelik 2006: 41). Manisa'daki su yapılarında da Şah künkü (MŞS 214: 103-104), Çavuş künkü (MŞS 214: 112) denen künk çeşitleri kullanılmıştır. Şehirlere kesintisiz su temin etmenin yolu suyollarının bakım ve onarımını yapmaktan geçiyordu. Suyollarının geçtiği yerlerde iskâna, suyollarının üzerine lağım ve tuvalet yapımına izin verilmiyordu. (Öztürk 2006: 3-49). Çalışmamıza konu olan külliye yapılarına su getiren suyollarının tamirine yönelik keşifler ve tamirler gerçekleştirildiği görülmektedir. Aşağıdaki başlıklarda suyolları ile ilgili yapılan keşiflere ve tamirlere değinilmiştir.

6.1 Suyollarına Dair Keşifler

6.1.1 Hafsa Sultân Külliyesi ile Murâdiye Külliyesi Suyollarına Ait Keşifler

Külliye su isale eden suyollarındaki 8.425 adet Çavuş künkünün yenilenmesi; su yolu lağımının temizlenmesi, yarma hendek, top çekme ve künk tamiri; zikredilen suyolunun pek çok yerine ızgara yapımı; beş adet su yolu tamiri; suyollarına yeni kaldırım inşa edilmesi hususu keşif defterinde zikredilmiştir (MŞS 214: 54).

6.1.2 Hâtûniye Külliyesi ile Kurşunlu Han'ın Suyollarına Ait Keşifler

Yapılan keşfe göre, külliye ve hana ait suyollarındaki 22.920 Çavuş künkünün yenilenmesi; su yolu lağımının temizlenmesi ve tamiri, su yolu tamiri yapılması; yarma hendek, top çekme ve künk tamirinin gerçekleştirilmesi ve suyolunun bazı yerlerine yeni duvar yapılması gerektiği belirtilmiştir (MŞS 214: 54).

6.2 Suyollarına Dair Tamirâtlar

6.2.1 Çok Sayıdaki Çeşmenin Suyollarına Ait Tamirâtlar

Manisa dağındaki kaynaklardan yukarıda zikredilen vakıf yapılarına gelen suların yolları zamanla harap olmuş ve tamire ihtiyaç muhtaç hale gelmiştir. Çok sayıdaki çeşmeye ve vakıf esere su temin eden kaynaklardan ve çeşmelerden bazılarının adı zikredilmişken bazılarının zikredilmemiştir. Zikredilmeyen sular genelde ana su kaynağına dâhil edilmiştir. Bu tür su kaynakları *katma* olarak adlandırılmıştır. Onarım sonrası hazırlanan keşif raporuna göre suyollarında şu tamirler yapılmıştır: Çok sayıdaki çeşmenin kaynağından çeşmelere gelinceye kadarki yol boyunca derelerde bulunan ızgaraların ve duvarların tamiri; çeşmelerin kaynağından itibaren yeniden sekiz adet su yolu ve taksim inşası; çatısı kiremitli Habarlı Çeşmesi üzerine süleyen boyalı pervazlı saçak yapımı; Habarlı Çeşmesi'nin bazı yerlerinde sıva ve derz tamiri; Çaşnigir Câmii bitiğinde çatısı kiremitli çeşmeye süleyen boyalı pervazlı saçak yapımı ve Çaşnigir Çeşmesi'nin yüzüne sıva ve iki tarafına derz yapımı (MŞS 214: 111).

6.2.2 Vakıflara Ait Çeşmelerin Kaynağı Olan Çelî Pınarı'ndan Vakıf Çeşmelere Kadarki Suyolunda Tamirât

Keşif raporlarında yukarıda zikredilen vakıf eserlere su temin eden kaynaklardan birinin Celî Pınarı olduğu belirtilmiştir. Bu su kaynağından birçok vakıf esere su verildiği anlaşılmaktadır. Suyolunda künk yenilemesi başta olmak üzere su yolu üzerindeki köprülerin tamiri gerçekleştirilmiştir. Tamirât raporuna

göre bu suyolunda şu işler yapılmıştır: Celî Pınarı suyolunda tamirât ve kanal temizliği; Celî Pınarı suyoluna Hâtûniye ve Çavuş künkü; Celî Pınarı suyolunda yarma hendek ve top çekme; Celî Pınarı suyoluna yeni künk yatağı; Celî Pınarı suyoluna yeni kaldırım; Murâdiye ve Sultâniye câmilerinde bulunan şadırvan, çeşme, imâret, dârüşşifâ, medrese ve hamâmların su yataklarındaki taş kemerlere yeni duvar ve döşeme; Celî Pınarı suyolunda bulunan eski köprünün kemeri ve duvarı üzerine yükselti için yeni taş duvar; eski köprünün iki tarafına derz; Murâdiye ve Sultâniye vakıfları su kaynağından câmilere, dârüşşifâya medreseye, hamâma ve çeşmelere varıncaya kadar olan suyolunda künk yenilemesi ve tamirâtı; köprü yakınına yeni taş duvar; yarma hendek ve top çekme; suyoluna yeni Çavuş künkü; suyolunda lağım temizliği ve tamiri; suyoluna yeni karışık kaldırım yapımı (MŞS 214: 111).

6.2.3 Murâdiye Medresesi Suyolu Tamirâtı

Bu suyoluna 120 adet yeni Çavuş künkü döşenmiş ve 900 top çekme işlemi gerçekleştirilmiştir (MŞS 214: 112).

6.2.3 Hâtûniye Külliyesi Suyollarına Ait Tamirât

Bu suyoluna uzunluğu 6.490 zira yeni Çavuş künkü döşemesi, 1.150 zira uzunluğunda yarma hendek ve top çekme işlemi gerçekleştirilmiştir. Yine suyolunda lağım temizleme ve tamiri; gerekli yerlere ve büyük lağım çevresine taş duvar inşası; lağım üzerine yeni tonoz yapımı, suyolu tamiri ve yeni kaldırım inşası gerçekleştirilmiştir (MŞS 214: 112).

Sonuç

XV. yüzyıl ortalarından XVI. yüzyıl sonlarına kadar şehzadeler tarafından idare edilen Manisa, bu dönemde yapılmış pek çok tarihi yapıyı bünyesinde barındırmaktadır. Bu tarihi yapıların bir kısmı zamanla ortadan kalkmış ise de bazıları günümüze kadar ulaşmıştır. Bu yapılar içerisinde Şehzade Şehinşâh'ın Vâlidisinin yaptırdığı ve Hâtûniye diye bilinen câmi ve sonradan yapılmış olan mektep; Kanuni Sultân Süleyman'ın annesi ve Yavuz Sultân Selîm'in hanımı Hafsa Sultân tarafından yaptırılan câmi, mektep ve medrese ile Kanuni tarafından annesi adına yaptırılan hamâm ve dârüşşifâ; III. Murâd döneminde yapılan câmi ve bugün için müze olarak kullanılan medrese ile bu vakfa ait dükkânlar ayakta durmaktadır. Sultâniye Külliyesi'nin dış medresesi ile hângâhı ve imârethânesi bugün için mevcut değildir. Hâtûniye Külliyesi İmarethânesi ile sonradan yapılmış olan medrese ve bu vakfa gelir sağlamak için kurulmuş olan Serâbâd Hamâmı da bugün mevcut değildir. Yine Murâdiye Câmi İmarethânesi de bugüne ulaşmamıştır.

Yukarıda belirtilen yapıların günümüze kadar gelebilmiş olması onların harap olan yerlerinin zaman zaman tamir edilmesi ile mümkün olmuştur. Makalenin ilgili kısımlarında da zikredildiği üzere deprem, yangın, sel ve zamanla meydana gelen tahribatlar sebebiyle bu yapıların muhtelif tarihlerde onarımdan geçirildiği bu yapılar üzerine yapılan çalışmalardan anlaşılmaktadır. Ancak bu çalışmalarda, yapılan bu tamirlere sadece tarih olarak değinilmiş, bu yapıların hangisinin ve nerelerinin tamir edildiğine dair bilgi verilmemiştir. Ele aldığımız bu çalışmada bu külliye yapılarının hangi birimlerinin tamir edildiği ve tamirler sırasında hangi tür malzemelerin kullanıldığı gösterilmiştir. Defterde yer alan tamir kayıtları bu yapıların esaslı bir onarımdan geçirildiğini göstermektedir. Tamir kayıtları bu külliye yapılarından medreselerin kaç hücreli olduğu hakkında bilgi vermektedir. Tamir kayıtlarında, yapılarda tamir edilen yerlerin en ve boyları zira cinsinden verilmiştir. Kayıtlar, tamir çalışmalarının aslına uygun malzemeler ile yapıldığını göstermektedir. Tamirlerde küfekî taş, kayrak taş, Şah ve Çavuş künkü gibi malzemelerin kullanıldığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Yapıların bazı yerlerinde süleyen ve aşu boya kullanılmıştır. Özel bir sıva tekniği ve kemer biçimi olduğu anlaşılan Bağdadî sıva ve Bağdadî kemer Sultâniye ve Murâdiye câmilerinde kullanılmıştır. Bugün için mevcut olmayan Sultâniye İmarethânesi'nde fırın, kiler, bulaşikhâne, ambar ve yemekhâne gibi bölümlerin bulunduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır. Her üç külliye gerçekleştirilen tamirler göz önüne alındığında en esaslı onarımın Sultâniye Külliyesi yapılarında gerçekleştiği görülmektedir. Her üç külliye yapılarının onarımı için 43.196 kuruş 24 akçe harcanmış ve bu harcamalar vakfın 1177 ve 1178 yılı gelirlerinden karşılanmıştır.

Kaynaklar

1. Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), EV.HMH.5509.

Manisa Şerhiye Sicili (MŞS), No: 211, 212, 213, 214.

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

Acun, Hakkı (1989). *Manisa'da Türk Devri Yapıları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.

Alkan, Mustafa (2007). "Osmanlı Devrinde Kültürel Etkileşim Açısından Vakıf Kurumları: Vakıf Toplumu". *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı 9-15 Nisan 2006, Çeşme İzmir, Bildiri Kitabı-1*. Ed. Fikret Türkmen, Gürer Gülsevin, Ankara. 87-97.

_____ (2014): "Manisa'da Hafsa Sultan Dârüşşifâsı (Bimarhanesi)". *Turkish Studies*, C. 9/10: 19-31.

Akgündüz, Ahmet (1993). "Eski Hukukumuzda Vakıf Malların Tamiri ve Muhafazası". *Vakıf Haftası II*, Ankara: 115-122.

Ateş, İbrahim (1994). "Vakıf Eserlerin Onarım ve Restorasyonu ile İlgili Vakfiye Şartlarına Genel Bir Bakış". *Vakıflar Dergisi*, Sayı 23: 161-176.

Bakırer, Ömür (2006). "Vakfiyelerde Binaların Tamirâtı ile İlgili Şartlar ve Bunlara Uyulması". *Vakıflar Dergisi*, Sayı: X: 113-126.

Başol, Samettin ve Çam Mevlüt (2010): "Keşif ve Tamir Belgelerinin Osmanlı İktisat Tarihi Açısından Önemi (Konya Şer'ıye Sicillerinden Örnekler)". *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı 27: 1-26.

Çelik, Gülfettin (2006). "Su Tesislerinin Bakımı, Korunması ve Tamiri". *Osmanlı Arşiv Belgelerinde İstanbul'un Tarihi Su Yolları Muhafaza ve Bakım*. (Haz.) Said Öztürk, C. I, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul: İski Yayınları, 13-41

Çiftçi, Cafer (2002). "Osmanlı Dönemi Bursa Su Yollarının Bakım ve Onarımında Vakıfların Rolü". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 3, Yıl 3: 57-74.

Dündar, Abdülkadir (2001). "Osmanlılarda Tamir Süreci, Çeşitleri ve Bazı Selçuklu Yapılarında Uygulamalar". *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler C. I*, Konya Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırma Merkezi: 269-280.

Emecen, Feridun (1989). *XVI. Asırda Manisa Kazası*. Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayını.

_____ (2003). "Manisa". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara: 577-583.

Erdem, Yücel (1965). "Manisa Muradiye Camii ve Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, C. VII: 207-214.

Erdoğan, Akif ve Ömer Bıyık (2014). *Defter-i Evkâf-ı Liva-i Saruhan (Metin-İnceleme)*. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Başkanlığı, Ankara.

Eroğlu, Haldun (2002). "Klasik Dönem Osmanlı Şehzadelik Kurumuna Dair Bazı Düşünceler". *Türkler*, C. 9, (Ed.) Hasan Celal Güzel, Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayını: 855-859.

Evliya Çelebi bin Derviş Mehmed Zillî (2011). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. (Haz.) Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankof, C. 2, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Gökçen, İbrahim (1946). *Manisa'da Hayırlar ve Vakıflar*. İstanbul: Marifet Matbaası.

- Manisa'daki Hâtûniye, Sultâniye ve Murâdiye Külliyelerinin 1764-1765 Tarihli Tamirâtları Hızlı, Mefail (1993). "Osmanlı Vakıf Eserlerinin İnşa, Tamir ve Restorasyonu". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (5): 219-232.
- İsen, Mustafa (1999). "Osmanlı Şehzade Sancakları". *Osmanlı* C. 9, (Ed.) Güler Eren, Kemal Çiçek, Cem Oğuz, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları: 123-132.
- Karakaya, Enis (2003), "Manisa-Mimari". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara: 583-588.
- _____ (2006). "Muradiye Külliyesi", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 31, İstanbul: 201-203.
- Konyalı, İ. Hakkı (1969). "Kanuni Sultan Süleyman'ın Annesi Hafsa Sultan'ın Vakfiyesi ve Manisa'daki Hayır Eserleri". *Vakıflar Dergisi*, C. VIII, Ankara: 47-56.
- Kütükoğlu, Bekir (2006). "Murad III". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 31, İstanbul, 2006, s. 172-176.
- Madran, Emre (1985). "Osmanlı Devleti'nde "Eski Eser" ve "Onarım" Üzerine Gözlemler". *Bellekten*, C. XLIX, Sayı 196: 503-546.
- Mehdi, İlhan M. (2008). "Osmanlı Su Yollarının Sevk ve İdaresi". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 27, Sayı 44: 41-66.
- Memiş, Ş. Eroğlu (2019). "Osmanlı Kudüsüne Ait H 1195/M. 1718 Tarihli Keşif Defteri". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 21, Sayı: 3: 720-752.
- Devellioğlu, Ferit (2013). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitapevi, Ankara.
- Öztürk, Said (2006). "Su Yollarının ve su Bentlerinin Korunması". *Osmanlı Arşiv Belgelerinde İstanbul'un Tarihi Su Yolları Muhafaza ve Bakım*, (Haz.) Said Öztürk, C. I, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İski Yayınları: 42-49.
- _____ (2019). "Osmanlı Su Yapılarında Vakıfların Rolü: Tesis, Onarım ve Hizmet Giderlerinin Finansmanı" *Vakıflar Dergisi*, 80. Yıl Özel Sayısı, Ankara: 135-158.
- Su, Kâmil (1940). *Mimar Sinan'ın Eserlerinden Muradiye Camii*. İstanbul: Resimli Ay Matbaası.
- Türkçe Sözlük (2011), Türk Dil Kurumu.
- Uluçay, M. Çağatay (1940). "Manisa'daki Saray-ı Amire ve Şehzadeler Türbesine Dair". *Gediz Dergisi*, Sayı 38: 4-8.
- Uluçay, Çağatay ve Gökçen İbrahim (1939). *Manisa Tarihine Genel Bir Bakış I*. İstanbul: Resimli Ay Matbaası.
- _____ (1939). *Manisa Tarihi*. İstanbul: Resimli Ay Matbaası.
- Uluçay, M. Çağatay (1941). *Manisa'daki Saray-ı Amire ve Şehzadeler Türbesi*. İstanbul: Resimli Ay Matbaası.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı (1975). "Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri". *Bellekten*, Sayı, 156: 659-696.
- Yavaş, Doğan (1997). "Hafsa Sultan Külliyesi". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 15, İstanbul: 125-126.
- Yavaş, Doğan (2002). "Kurşunlu Han". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 26, Ankara: s. 448.
- Yörükoğlu, Nihat (1984). *Hafsa Sultan ve Külliyesi*. Ankara.
- _____ (1981). "Manisa'da Hafsa Sultan Hânkahı" *Vakıflar Dergisi*, C. XIII, Ankara: 489-492.
- Yücel, Erdem (1965). "Manisa Muradiye Camii ve Külliyesi". *Vakıflar Dergisi*, C. VII, Ankara: 207-214.
- Yüksel, İ. Aydın (1997). "Hâtûniye Külliyesi". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 16, İstanbul: 501-503.